

# ਵਾਹਗਾ



ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥  
ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥

## ਕਵਿਤਾ : ਮਾਯੂ ਅਲੀ

### ਮੈਂ...ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰੋਹਿੰਗੀਆ

ਜਦ ਮੈਂ ਜੰਮਿਆ  
ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਨਿਆਣਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ  
ਮੇਰੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦਾ  
ਕੋਈ ਤਸਦੀਕੀ ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ  
ਜਿਵੇਂ ਮੌਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

ਜਦ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ  
ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਬਾਲ  
ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ  
ਜਿਵੇਂ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

ਜਦ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਗਿਆ  
ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਪੜ੍ਹਨਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮੈਂ  
ਮਿਆਂਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ  
ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਵੀਰਾਨੀ ਸੀ ਉਥੇ

ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ  
ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦਾ ਬਾਸ਼ਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ  
ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ  
ਮੈਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ  
ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸੁਦਾਈ (ਪਾਗਲ ??)  
ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਏ

ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਝੌਂਪੜੀ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ  
ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ  
ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ  
ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ  
ਅੰਦਰ ਵੜ ਆਏ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਈਦਾ

ਜਦ ਮੈਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾਂ  
ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ  
ਆਸਾਂ-ਉਮੀਦਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ਤਾ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ  
ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਹਾਂ ਮੈਂ

ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਤੇ ਬੇ-ਅਖ਼ਲਾਕੀ  
ਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਜਿਊਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ  
ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾਂ  
ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮਾਅਨਿਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਲਈ  
ਕੰਬਦਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ  
ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਚਾਹੁੰਦੈ  
ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ  
ਆਪਣੇ ਖ਼ੁਦ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤੁਰਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ  
ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ  
ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹਾਂ  
ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਰੋਹਿੰਗੀਆ

♦

1. ਬਰਥ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ 2. ਮਿਆਂਮਾਰ ਵਿਚ ਰੋਹਿੰਗੀਆ  
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ/ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

### ਸਵਾਲ

ਮੈਂ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾਂ  
ਮੇਰੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦਫ਼ਨਾਈ ਜਾਏਗੀ  
ਮਿਆਂਮਾਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਏ  
ਉਥੇ ਤਾਂ ਕਫ਼ਨ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ

ਕੌਕਸ ਬਜ਼ਾਰ' 'ਚ ਬੈਠਾ  
ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾਂ  
ਜਦ ਉਧਾਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ  
ਵੇਚੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ  
ਤਦ ਵੀ ਹਰ ਪਨਾਹਗੀਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ  
ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਲੋੜ ਐ  
ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ  
ਇਸ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਗ਼ਾਨਾ ਰੱਖਦਾਂ

ਜਿਹੜੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ  
ਉਹ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਐ  
ਮਾਰੇ ਗਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਾਲੇ  
ਜਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਖਾ ਰਹੇ ਨੇ  
ਮੈਂ ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭੱਜਿਆਂ

ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ  
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਣ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ  
ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮੈਂ

ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ  
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾਂ  
ਕੀ ਇਹ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਐ ?

♦

1. ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕੌਕਸ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦਾ  
ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਹੈ, ਇਥੇ ਲੱਖਾਂ ਰੋਹਿੰਗੀਆ  
ਲੋਕ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚੋਣ ਤੇ ਅਨੁ. ਸਵਰਾਜਬੀਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

# ਵਾਹਗਾ

ਵਾਹਗਾ • ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2022

ਸੰਪਾਦਕ :

ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ

ਸੁਖਚੈਨ ਢਿੱਲੋਂ

ਉਦਾਸੀ ਮੈਨੂੰ ਉਮਰ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

-ਓਰਹਾਨ ਪਾਮੁਕ

ਮੁੱਲ : 120/-

# ਵਾਹਗਾ 12

E-mail : wahga2015@gmail.com  
website : www.wahgamagazine.com

## ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਪਾਦਕ

ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ  
ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼  
ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ  
ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ  
ਪਰਮਜੀਤ ਜੱਜ  
ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ  
ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ  
ਮੋਨੀਕਾ ਕੁਮਾਰ

ਨਵਸ਼ਰਨ

ਅਤੁਲ ਸੂਦ

ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ  
ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਗਿੱਲ  
ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸੁਖਪਾਲ

ਬਲਦੇਵ ਚੱਕ ਸਕੰਦਰ

•

ਕਲਾ :

ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ  
ਹਰਦੀਪ, ਮੰਨੂੰ

ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ :

ਡਾ. ਸੁਸ਼ੀਲ ਬਲਵਾਦਾ

•

ਛਾਪਕ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

•

‘ਵਾਹਗਾ’ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ  
ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।  
ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ  
ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

## ਸੰਪਾਦਕ

ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ

7, ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਫ, ਰਣਜੀਤ ਐਵੀਨਿਊ  
ਸੀ-ਬਲਾਕ ਮਾਰਕੀਟ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ-143001  
ਮੋਬਾ : (+91) 7837412401 • 7719646336  
ਈ-ਮੇਲ : charanjit.sohal@yahoo.com

•

The Wahga

P.O. Box No. 28, Main Post Office  
Amritsar

•

ਸੁਖਚੈਨ ਵਿੱਲੋਂ

62, Ashbrook Way, BRAMPTON  
ON, L6Y 4R4, CANADA  
Mob : +1-647-774-1870

\*

ਖ਼ਤ ਪੱਤਰ

7, ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਫ, ਰਣਜੀਤ ਐਵੀਨਿਊ  
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ-143001

\*

ਮੁੱਲ : ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ : 500 ਰੁਪਏ (ਸਾਲਾਨਾ)

5000 ਰੁਪਏ (ਜੀਵਨ ਸਾਥ)

\*

ਵਿਦੇਸ਼ : 20 ਡਾਲਰ \* 500 ਡਾਲਰ (ਜੀਵਨ ਸਾਥ)

‘ਵਾਹਗਾ’ ਦਾ ਬੈਂਕ ਅਕਾਊਂਟ :

WAHGA

Bank : HDFC Bank

Account No. : 50200016152542

IFS Code : HDFC0001407

Branch : Ranjit Avenue, Amritsar-143001

\*

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ

## ਤਰਤੀਬ

- ♦ **ਕਵਿਤਾਵਾਂ**

ਮਲਵਿੰਦਰ / 4 • ਰੋਜ਼ੀ ਮਾਨ / 23 • ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤਲਵਾੜ / 25  
ਦੇਵਿੰਦਰ ਸੈਫੀ / 42 • ਜਗਜੀਤ ਸੰਧੂ / 56

- ♦ **ਅਲੋਚਨਾ**

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ  
-ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ / 10

- ♦ **ਯਾਦ-ਕਥਾ**

ਸਦੀਆਂ ਲੰਮੀ ਚੁੱਪ / -ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ / 17

- ♦ **ਲੇਖ**

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ  
-ਸਵਰਾਜਬੀਰ / 27

- ♦ **ਮੁਲਾਕਾਤ**

ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ  
-ਅਜਮਲ ਕਮਾਲ • ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ / 47

- ♦ **ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ**

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ : ਇਕ ਜੀਵਨ ਝਾਤ -ਬਲਦੇਵ ਚੱਕ ਸਕੰਦਰ/ 61

- ♦ **ਕਿਸਾਨੀ ਮੁੱਦਾ**

ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ : ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ -ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ / 66

- ♦ **ਸੰਵਾਦ**

ਯੂਥੀਫਰੋ -ਉਲਥਾ : ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਖੋਜ ਤੇ ਪੇਸ਼ : ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ / 90

- ♦ **ਪੁਸਤਕ ਚਰਚਾ**

ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ : ਸਿਆਸੀ ਅਵਚੇਤਨ  
-ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ / 102

ਜੈਤੋਗ ਅਨੰਤ ਦੀ ਕਾਫੀ ਟੇਬਲ ਪੁਸਤਕ : ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ  
-ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ / 107

### ਸਰਵਰਕ

ਕੰਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ “ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ”

## ਧੁੱਪ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ  
ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਧੁੱਪ ਦਾ  
ਨਿੱਘ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ

ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ  
ਤੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਧੁੱਪ

ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ  
ਜਦ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ  
ਆਪਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਧੁੱਪ

ਉਸ ਦਿਨ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਕਸ਼  
ਕੁਦਰਤ ਵਰਗੇ ਹੋਣਗੇ  
ਤੇ ਤੂੰ ਹੋਵੇਗੀ  
ਠਰੇ ਜਿਸਮਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ  
ਸਿਆਲੀ ਧੁੱਪ ਜਿਹੀ

## ਦੀਪ

ਗੰਢ 'ਚ ਬੰਨੀ ਉਸ ਛਿਣ ਨੂੰ ਮੀਤ  
ਜਿਸ ਛਿਣ ਆਪਾਂ ਤੋੜੀ ਰੀਤ

ਉਸ ਸਾਹ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਂਭੀਂ  
ਜਿਸ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਘੁਲੀ ਪ੍ਰੀਤ

ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਗੁਣਗੁਣਾਵੀਂ  
ਬਿਰਖ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਬਲਦਾ ਗੀਤ

ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ  
ਧਰੀਂ ਤੂੰ ਚਾਨਣ ਵੰਡਦਾ ਦੀਪ

## ਨਿੰਮ

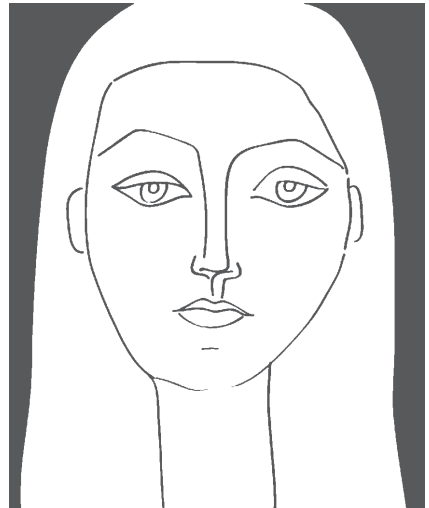
ਤੇਰੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ  
ਨਿੰਮ ਹੇਠ ਬੈਠ

ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਭਰਦਿਆਂ  
ਉਠਾ ਲਏ ਸਨ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪੱਤੇ  
ਪੱਤਝੜ ਦੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਨਕਸ਼

ਹੁਣ ਰੋਜ਼  
ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ  
ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ  
ਰੋਜ਼ ਤੇਰੀ ਨਿੰਮ 'ਤੇ  
ਬਹਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ

## ਤਿਲਕਵਾਂ ਸੱਚ

ਉਹ ਹੱਸਦੀ  
ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ  
ਉਹ ਭੱਜਦੀ  
ਹਵਾ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹ ਉੱਡਦੀ  
ਪੰਖੇਰੂ ਮਸ਼ਵਰੇ ਕਰਦੇ  
ਪਰ ਬਹੁਤ ਦਿਨ  
ਉਸਦਾ ਹੱਸਣਾ, ਭੱਜਣਾ, ਉੱਡਣਾ  
ਸੱਚ ਨਾ ਰਿਹਾ



## ਬਿਰਧ ਬੋਲ

ਤੇਰੀ ਦਸਤਕ  
ਮੇਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ  
ਉਡੀਕ ਬਣ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੀ  
ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ  
ਢੁਪੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ  
ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਮਦ ਵਾਂਗ ਹੈ  
ਹੁਣ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੋਭਦੇ  
ਵਰਜਿਤ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਬਿਰਧ ਬੋਲ

## ਤ੍ਰਾਸਦੀ

ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ  
ਪੌਣ ਵਗਣ ਦੀਆਂ ਹਨ

ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪਰਤਣ ਦੀਆਂ ਹਨ

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਤਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ  
ਕਦ ਸੁਣਾਂਗੇ !

## ਕਵਿਤਾ

ਕਵਿਤਾ

ਮੈਨੂੰ ਅਣਗੌਲੇ ਨੂੰ  
ਗੌਲਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ  
ਧਰਤ ਦੇ ਸੁਪਨਈ ਅੰਬਰਾਂ ਦੀ  
ਸੈਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਮੇਰੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਲੈਂਦੀ  
ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਾਹ ਵਰ ਦਿੰਦੀ

ਮੋਏ ਪਏ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਗਾਉਂਦੀ  
ਹੀਣੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਸਵੈਮਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀ



## ਚਿੜੀਏ

ਪਿਆਰੀਏ ਚਿੜੀਏ !

ਕੀ ਲੈਣ ਆਈ ਏਂ ਘਰ ਮੇਰੇ  
ਇਥੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਨਾ ਤਨਹਾ  
ਨਾ ਕੋਈ ਭੀੜਾ ਓਟ ਆਸਰਾ  
ਜਿੱਥੇ ਟਿਕ ਜਾਣ ਤੀਲੇ ਨਿੱਕੇ

ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ

ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤੂੰ ਰਹਿ ਸਕਨੀ ਏਂ  
ਪਰ ਬਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ  
ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਆਲੁਣਾ ਤੇਰਾ

ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ

ਸ਼ਤੀਰ ਤੇ ਬਾਲੇ

ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਮਘੋਰੇ

ਕੱਖ-ਕਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਅੰਦਰ

ਤੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਰੈਣ-ਬਸੇਰੇ

ਤੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ

ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ

ਘਰ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਰੋਣਕ ਦਿੰਦੇ

ਠੰਡਕ ਤੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਸੀ ਭਰਦੇ

ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਗਏ ?



## ਬਹਿਰ : ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

-1-

ਬਹਿਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ  
ਕਾਰਟੂਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ  
ਕਾਰਟੂਨ ਬਹਿਰ ਦੀ  
ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ

ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ  
ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਟੂਨ ਬਣਨਾ ਪੈਣਾ

ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕਾਰਟੂਨ ਹੋਣ ਲਈ  
ਪੁੱਠੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਨਾ ਪੈਦਾ  
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ

-2-

ਸਹੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮਿਲੇ  
ਕੰਘੀ, ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਕਵਿਤਾ  
ਵਾਲ ਜੂੜੇ 'ਚ ਰਹੇ  
ਗੁੰਦੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ  
ਦਸਤਾਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸ਼ੋਭ ਰਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ  
ਐਨਕ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਬੇਖੌਫ਼  
ਘਰ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ  
ਤਰਤੀਬ ਪਰਤ ਆਈ ਹੈ  
ਕਿ ਬਹਿਰ ਅੱਜ ਨਾਨਕੇ ਗਈ ਹੈ

-3-

ਨਿੱਕੀ ਬਹਿਰ  
ਰਾਤ ਭਰ ਜਾਗਦੀ  
ਨਾਲ ਜਾਗਦੀ ਮਾਂ  
ਤੇ ਕਾਇਨਾਤ

ਸਵੇਰੇ ਮਾਂ ਦੀਆਂ  
ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਬੋਝਲ ਅੱਖਾਂ '  
ਆਰਾਮ ਕਰਦੀ ਬਹਿਰ  
ਮਾਂ ਰਸੋਈ ਸਾਂਭਦੀ

-4-

ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਹ  
ਵਧੇਰੇ ਸਹਿਜ ਹੁੰਦੀ  
ਸਿਰਜਣਾ 'ਚ ਲੀਨ  
ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ  
ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਪਹਿਨ ਰੱਖਦੀ  
ਇਲਤਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ  
ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਲਈ  
ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਬੋਝੇ 'ਚ  
ਸਾਂਭੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ

ਉਹਦੀ ਅਧੂਰੀ ਸਿਰਜਣਾ 'ਚ  
ਸਾਡੀ ਉਮਰ ਦੀ  
ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ  
ਬਹਿਰ ਜਦ ਸਕੂਲ ਹੁੰਦੀ



-5-

ਮੈਂ ਫੁੱਟਬਾਲ ਦਾ ਮੈਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ  
ਉਹ ਪੈਪਾ ਪਿਗ ਪੈਪਾ ਪਿਗ ਚਿਲਾਉਂਦੀ  
ਟੱਬਰ ਉਸ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ  
ਮੈਂ ਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ  
ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ

ਪੈਪਾ ਪਿਗ ਵੇਖਦਿਆਂ  
ਕਾਰਟੂਨਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ  
ਉਹ ਖੁੱਲ ਕੇ ਹੱਸਦੀ  
ਮੈਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ  
ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ

-6-

ਉਹ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੀ  
ਅਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀ  
ਇਕੋ ਵੇਲੇ  
ਦੋ ਰਹੱਸ ਉਸਾਰਦੀ  
ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦੀ

ਉਸਾਰਨ, ਸਿਰਜਣ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ

ਕਦੀ ਕਦੀ  
ਢਾਹੁਣਾ ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀ

ਅੁਹ ਨਿੱਕੀ, ਪਿਆਰੀ ਬਹਿਰ  
ਵੱਡੀਆਂ ਚਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ  
ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ  
ਮੇਰੀ ਕਾਵਿਕ ਸੂਝ ਨੂੰ  
ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਉਂਦੀ

-7-

ਹੁਣੇ ਸੁੱਤੀ ਉੱਠੇਗੀ  
ਦੇਵੇਂ ਬਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈ  
ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏਗੀ ਦੌੜਦੀ  
ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡਾਵਾਂਗਾ  
ਫੁੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਜਿਹੀ ਨੂੰ  
ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਸੂਰਜ ਉੱਗੇਗਾ  
ਦੇਹ 'ਚ ਚਾਨਣ ਬਿਖਰੇਗਾ  
ਹਨੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਦਾ  
ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਚਿਪਕੀ ਬਹਿਰ  
ਜ਼ੀਰ ਲਵੇਗੀ ਮੇਰੇ ਤਣਾਅ ਸਾਰੇ  
ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ

ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭਰੇ ਨੂੰ  
ਹੁਣੇ ਸੁੱਤੀ ਉੱਠੀ ਬਹਿਰ  
ਸੁਖ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਵੇਗੀ

-8-

ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਾਣਦੀ  
ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਅਪਣੱਤ ਭਾਲਦੀ  
ਹਾਣੀ ਉਮਰਾਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਮਿਲਦੀ  
ਜਟਿਲ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ  
ਮਾਸੂਮ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ 'ਚ ਬਿਆਨਦੀ

ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ 'ਚ ਕਵਿਤਾ ਹੱਸਦੀ  
ਆਲੇ-ਭੋਲੇ ਵਿਵਹਾਰ 'ਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕਿਰਦੇ  
ਮੇਰੇ ਮਨ ਮਸਤਕ 'ਚ ਵਿਚਾਰ ਭਿੜਦੇ  
ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਢਾਲਦਾ  
ਬਹਿਰ 'ਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥ ਤਲਾਸ਼ਦਾ

☪

ਮੋਬਾ. 9779591344



# ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

## ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਬਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਡੀਕੋਡ ਕਰਨਾ, ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਤਾ ਲੱਭਣਾ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ-ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ/ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਜਮਾਤੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕ 'ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ' ਵਿਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਲਪ-ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ-ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਇਕਲੌਤੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਣਾਂ/ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਕਰਮਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਗਲਪ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸੰਗਮ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੁਸਤਕ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਾਂਝੇ ਸੂਤਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ/ਕਠਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਠੀ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ/ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਟੇਟ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਲ (1858-1947 ਈ.) ਤੋਂ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੀ 'ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗ਼ਾਵਤ' (1967 ਈ.) ਕਾਰਨ ਸਟੇਟ ਲਈ ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਸਟੇਟ ਨੂੰ ਚਣੌਤੀ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਟੇਟ ਹਰ ਹੀਲੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਦੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲਹਿਰ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ ਭਾਵੇਂ

ਹਾਲੇ ਵੀ ਖੰਡਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਲਹਿਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਦੀਆਂ ਦਮਨਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦਸਤਪੰਜਾ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਸਦਕਾ ਹੀ ਤਤਕਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨ ‘ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ’ ਹਨ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ‘ਅਰਬਨ ਨਕਸਲੀ ਸਮਰਥਕ’ ਹਨ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ‘ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਠੋਸ ਸਵੀਕਿਰਤੀ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਨਾਵਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਅੱਗ ਦੇ ਬੀਜ’ (1971) ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਲੋਹੇ ਦੇ ਹੱਥ’ (1971) ਨਾਲ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਗਲਪੀਕਰਨ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲੀ-ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੁਝਾਰੂ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ‘ਸੰਘਰਸ਼’ ਦੇ ਚਿਹਨ ਰਾਹੀਂ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਰਾਂਤੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਉਲੇਖ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਉਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਜਿਥੇ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲੀ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਲੋਚਕ ਅਜਿਹੇ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪਾਸਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਝਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸੀ ਨਾਬਰੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ : ਰੁੱਤਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ’ ਵਿਚ ਨਾਵਲੀ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਬਰੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਮਿਥਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ‘ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਕੋਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਹੋਈ ਮਕਾਨਕੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਬਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਆਈ ਹੋਈ ਲਹਿਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਾਬਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਾਬਰੀ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।’<sup>22</sup> ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਾਬਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਸੰਗ ਵਿਚ ਪਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਚਿਹਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਆਧਾਰ ਤਲਾਸ਼ਦਿਆਂ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਸਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਲਵਾਨ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਮਨ ਟਿੱਪਣੀ ਹਥਲੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ:

ਪਿਛਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ 'ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ' ਨਾਵਲਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।<sup>3</sup>

ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਤ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਕਿਹੜੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰ ਗਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਖਵਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ 'ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ' ਰਚਨਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਧਾਰ ਸਮਗਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ। ਦੂਜਾ ਸੁਆਲ 'ਇਕ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ('ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ') ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵੀ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਚਿਤ-ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੰਦ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਖਵਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲ 'ਰੁੱਤਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ' ਵਰਗੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਕ ਵਿਧੀ' ਦੀ ਤਰਜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਆਲੋਚਕ ਲਈ ਇਕ ਚਣੌਤੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਦੁਬਧਾ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਆਧਾਰਤ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦਾਸਤਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਲ ਨਾਵਲ ਨਾਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਪੱਖੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।<sup>4</sup>

ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਵਲ-ਪਾਠ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਵਲ-ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਰੋਕਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਮੁਖ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਕੀਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਮੁੱਚੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਥਾਨ, ਚੜ੍ਹਤ ਤੇ ਵਿਗਠਨ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤਾਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੀ ਹੈ; ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ, ਮਿਤੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲਿਅਤ ਅਦਿ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਟੀਕ ਵਜੋਂ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਰਗੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣੇ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਤਰਕਯੁਕਤ ਹਨ ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ

ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾਵਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਢਾਂਚ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ; ਜਿਥੇ ਕਥਾਨਕ ਨਾਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ-ਵਿਸਤਾਰ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ, ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ, ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਸੰਘਰਸ਼, ਭੂਮੀਗਤ ਜੀਵਨ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪੁਲਸ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਤਸੱਦਦ, ਬੇਵਸੀਆਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਮਿਲਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲੀ ਵਸਤੂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 'ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ' ਆਲੋਚਨਾ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਥਾਨ, ਸੰਘਰਸ਼-ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਭਾਜਨ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸੀਮਾਗਤ ਵਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਵੱਖਰਤਾ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਉਲੀਕੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਰਚਿਤ-ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਪਾਠਾਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸਿਆਸੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਰਣਿਤ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਸਵੀਕਿਰਤੀ/ਅਸਵੀਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਗਲਪ-ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਰਤਾਂਤਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚਣੌਤੀ ਭਰਿਆ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਚਲਾ ਹੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਲਪੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਠਾਈ ਹੈ। ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਦੋ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ :

ੳ) 'ਜੋ ਹਾਰੇ ਨਹੀਂ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹਰਪਾਲ ਪਾਤਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਵਲੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।<sup>5</sup>

ਅ) ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਰੁੱਤਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।<sup>6</sup>

ਅਧਿਏਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਸ ਮਠਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਕਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਬਣ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਡਾ.

ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਜੋ ਹਾਰੇ ਨਹੀਂ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਮੂਲ ਸੰਰਚਨਾ ਬਹੁਵੰਨੀ ਤੇ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿਤਰਪਟ ਤੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ, ਉਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।<sup>7</sup>

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ 'ਬਹੁਵੰਨੀ ਤੇ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ' ਚਰਿਤਰ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵੀ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇਕਰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਕੱਢਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।'<sup>8</sup> ਦੂਜਾ 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਸੰਕੀਰਨ ਸੋਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ।'<sup>9</sup> ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੁਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਵਿਗਠਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਵਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਮੁੜ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।'<sup>10</sup> ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਪਿਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਪਛਲੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਿਥਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਜੀਵਨ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਧਕ ਪਹੁੰਚ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਇਕਜੁਟ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤਾਕਤਵਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਜਿਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਮੁਖ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨਾਲ ਲੜਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, 'ਇਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਇਕਜੁਟਤਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋੜ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।'<sup>11</sup> ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਦੇ ਜਬਰ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਆਲੋਚਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਖੰਘਾਲਦੇ ਹੋਏ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਵਚਿਤਰ ਲੱਗਦੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਅਧਿਏਤਾ ਜਿਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੁਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮੁਲਵਾਨ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿ ਨਾਵਲਾਂ ਤੇ ਕਾਟਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਮਨ ਦੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ :

ੳ) ਪ੍ਰੋ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ 'ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਗਲਪੀ ਪ੍ਰਵਚਨ :



ਜੋ ਹਾਰੇ ਨਹੀਂ” ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ’, ‘ਦਸਤਾਵੇਜ਼’ ਅਤੇ ‘ਰੁੱਤਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ’ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ ਹਨ। ‘ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਦੇ ਕਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਲ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੱਚਤਾ ਵਿਚ ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੀਮਤ ਇਕਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।’<sup>12</sup>

ਅ) ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ‘ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਮਕਤੀ ਦਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ’ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲਾਂ ‘ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ’, ‘ਦਸਤਾਵੇਜ਼’, ‘ਜੋ ਹਾਰੇ ਨਹੀਂ’ ਅਤੇ ‘ਰੁੱਤਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ’ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।<sup>13</sup>

ਪ੍ਰੋ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ‘ਸੀਮਤ ਇਕਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ’ ਨਾਵਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਵਲੱਖਣਤਾ ਤਾਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ, ਬਾਰੂ ਸਤਵਰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਪੰਨਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ’ ਨੂੰ ਸੋਹਲ ਵਾਲੇ ਨਕਸਲੀ ਗਰੁਪ ‘ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਵਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ‘ਪੂਰਕ’ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ‘ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲ’ ਚਰਚਤ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਚੁਣਦੇ ਪਰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ ਉਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਣ-ਗੌਲੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਦਾ ‘ਸੂਹੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਸਫਰ’ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਸ (ਨਕਸਲਬਾੜੀ) ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਖਾੜਕੂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲਹਿਰ ਹੀ ਗਰਦਾਨਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।’<sup>14</sup> ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਮੁੱਲਯੋਗ ਵਾਧਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਉਹਨਾਂ ਜਮਾਤੀ ਘੋਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਹਨਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬਹਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਤਸੱਵਰ ਕਰਕੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾਂ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਿਖਰ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਘੋਲ, ਜਮਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਸਫਾਏ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੂਰਮਗਤੀ ਅਤੇ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਤਲਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਿੱਥ ਲਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਧਾਰਾ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਲੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਅਤਿ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਵੇਗ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੱਲ ਬੇਰੁਚੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧੱਕਣ ਦੀ ਭਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਚਿਰਾ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ।<sup>15</sup>

ਸੋ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਘਾਟਾ-ਕਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਉਪਜੇ ਸੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

## ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਸੰਪਾਦਕ) ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਤਰਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ, 2015.
2. ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸੀ ਨਾਬਰੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ : ਰੁੱਤਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ (ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਧਾਲੀਵਾਲ) ਪੰਨਾ 148.
3. ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014.
4. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਰੁੱਤਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ' ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਾਸਤਾਨ : ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, (ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਧਾਲੀਵਾਲ), ਪੰਨਾ 98.
5. ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 38.
6. ਡਾ. ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 142.
7. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਜੋ ਹਾਰੇ ਨਹੀਂ (ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ) : ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੌੜਾ ਸੱਚ', ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.
8. ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196.
9. ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41.
10. ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 197.
11. ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 12.
12. ਪ੍ਰੋ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਕਰਾਂਤੀ ਦਾ ਗਲਪੀ ਪ੍ਰਵਚਨ (ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਨਾਵਲ), ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 81.
13. ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.
14. ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ, ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 231.
15. ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਦਾ ਸਮੀਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ (ਸੰਪਾਦਕ : ਯੋਗਰਾਜ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 210.



ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ, 123/6, ਐਡਵੋਕੇਟ ਕਲੋਨੀ, ਚੀਕਾ,  
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੈਥਲ, ਹਰਿਆਣਾ-136034  
ਫੋਨ : 9467654643 • ਈ-ਮੇਲ : satinder\_mks@yahoo.co.in

## ਸਦੀਆਂ ਲੰਮੀ ਚੁੱਪ

### ਸਿਮਰਨ ਧਾਲੀਵਾਲ

ਬਾਪੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ। ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਦਿਨ, ਘਰ ਮੁੜਦਿਆਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਪੂ ਹੁਣ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਇੱਕ ਬੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਿੱਥੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਵਕਤ ਨਾਲ ਇਹ ਲੱਗਣੋਂ ਹਟ ਜਾਏਗਾ। ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਦਾ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਮ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਣਾ ਸਭ ਨੇ। ਸਭ ਦੀ ਵਾਰੀ ਮੁਕੱਰਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜਾਣਾ ਸਾਨੂੰ ਅਸਹਿਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਰੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ, ਭੈਣ-ਭੂਆ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਲਿਆ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਮੈਂ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਹੋਇਆ, ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੱਡੇ ਜੋ ਜੋ ਦੱਸਦੇ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਰੋੜਾਂ ਸੋਚਾਂ ਸਰਪਟ ਦੌੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਘਰੇ ਅਕਸਰ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਕਰਨੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਬਾਪੂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਰ ਪਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੇ ਬਾਪੂ ਬੜਾ ਮੁੱਲ ਦਾ ਬੋਲਦੇ ਸਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਸਾਡਾ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਦੇ ਕਹਿ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਾਇਆ, ਪਰ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਮੈਂ ਕਦੇ ਦਿਖਾ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਬਾਪ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ? ਬਾਪੂ ਮੇਰਾ ਫਿਕਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫਿਕਰ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਬਾਪੂ ਖੁਸ਼ ਰਹੇ। ਦਿਨ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੇ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ-ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਖ਼ੀਦਦਾ। ਝਕਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਦੇ ਕਹਿ ਤਾਂ ਨਾ ਪਾਉਂਦਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਲੱਗੀ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਤੁਹਾਡੇ। ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੀ ਮੇਰੀ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ। ਇਹੀ ਮੇਰਾ ਇਜ਼ਹਾਰ-ਏ-ਮੁਹੱਬਤ। ਬਾਪੂ ਲਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ।

ਬਾਪੂ ਮੈਨੂੰ ਬੋਲ ਕੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਫਿਕਰ ਕਰਦਾ। ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਗਿਆਂ ਮੈਂ ਦਸ ਮਿੰਟ ਲੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਅੱਚਵੀਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਉਹਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ। ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਫੋਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਇਹੀ ਸੁਭਾਅ ਸੀ। ਹੁਣ ਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਪਤਨੀ ਕੋਲੋਂ ਫੋਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਹੁਣ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇਉਂ ਹੀ ਕਰਦਾ। ਸਾਡਾ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਹੀ ਢੰਗ ਸੀ। ਮਾਂ ਅਕਸਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਘਰੇ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਡੰਗ ਦਾ ਖਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਡੰਗ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾ ਦੁੱਧ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਚਾਹ ਬਣਦੀ। ... ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦੀ ਥਾਂ ਚਾਹ ਪਿਆ ਕੇ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਛੋਟਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਟੱਬਰ ਪਾਲਿਆ। ਮੈਂ ਕੱਚੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜੰਮਿਆਂ ਸਾਂ। ਨਾ ਜਾਣੇ ਕੱਚੇ

ਘਰਾਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵੈਰ ਸੀ। ਰੱਜ ਕੇ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦੇ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ 'ਚ। ਝੜੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਕੋਠੇ ਡਿੱਗ ਨਾ ਪੈਣ ਇਸ ਡਰੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਬਾਪੂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਆਂਢਣ ਤਾਈ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ। ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਸਮਝ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹੋਣ ਨਾ ਜਾਣੇ ਕੋਠੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤਾਂ...। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸਧਾਰਨ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਅਸਧਾਰਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੈਂ ਭਾਵੁੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ...ਤੇ ਕੋਠੇ ਡਿੱਗੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤਾ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਪੱਕਾ ਮਕਾਨ ਬਣਿਆ। ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਘਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਬਣਵਾਇਆ। ਪੈਸੇ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਕਮਾਈ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਕੱਚੀਆਂ-ਪੱਕੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖਿਆ।

ਬਾਪੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਰਸ ਕਰਦਾ। ਕਦੀ ਇਹ ਕਿਰਸ ਬਹੁਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਖਿੱਝਦਾ ਵੀ। ਸੋਚਦਾ ਜੇ ਹੈ ਜਿਨਾਂ ਹੈ ਬੰਦਾ ਖਾਵੇ ਹੰਢਾਵੇ। ਕਦੇ ਸਮਝਦਾ, ਬਹੁਤਾ ਤਰਸੇਵਾਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇੰਝ ਦੇ ਆਪੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸੁਰ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਸਾਂ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਛਪਦਾ। ਬਾਪੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੋਲ ਕੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਮੇਰੇ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਉਦੋਂ ਫੋਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਚਿੱਠੀ ਬਾਪੂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ, ਪਰ ਯਕੀਨਣ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਏਗਾ। ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ। ਕਰੀਬ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਰਾਹੀਂ ਕਿਤਾਬ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਡੱਬਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਕਾਪੀ ਚੁੱਕ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ। ਇਉਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿੱਥਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਪਰੋਂ ਥੱਲਿਓਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖੀ ਤੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਧਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੀ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਬਾਪੂ ਦਾ। ਉਹੀ ਬਾਪੂ ਮੇਰੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉਸੇ ਕਿਤਾਬ ਉਪਰ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਯੁਵਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਸਾਂ। ਫੋਨ ਉਪਰ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ। ਬਾਪੂ ਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਐਵਾਰਡ ਕੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ, ਇਹ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਆਖਿਆ ਇਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਦਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਣਾ। ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਅਕਾਦਮੀ ਨਾ ਸਹੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਬੱਸ ਹੂੰਅ-ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਲੈਂਦਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਫੋਟੋ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ। ਉਹ ਖ਼ਬਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ। ਇਉਂ ਬਿਨ ਬੋਲਿਆਂ ਬਾਪੂ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲ ਜਾਂਦਾ।

ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਯਾਰ-ਬੇਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਕਦੇ ਕਦਾਈ ਕੋਈ ਜਾਣਾ ਬਾਪੂ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ। ਘੜੀ-ਪਲ ਬੈਠਦਾ। ਖਾਣ-ਹੰਢਾਉਣ, ਮੇਲੇ-ਮੱਸਿਆ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰੁੱਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਫਲਾਣਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਫਲਾਣਾ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਨਿੰਦਿਆ-ਉਸਤਤ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦਾਲ-ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਟਿਆ। ਘਰੇ ਜੋ ਬਣਦਾ, ਸਤ ਕਰਕੇ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਦਾ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਸੌਂਦਾ। ਪੱਖਾ ਲਗਾ ਕੇ। ਸਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਡਰਾਇਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਬਚੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ। ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਮੇਰੀ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਆਖਦਾ, ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਾਹ ਆਉਂਦਾ ਮੈਨੂੰ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਹਰ ਥਾਂ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਬਾਪੂ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਫਸਿਆ-ਫਸਾਇਆਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਬੁੱਰਕੀ ਸਾਡੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਚਲੋ-ਚਲੋ

ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ ਉਹਨੇ ਜਮਾਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਕਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਖਦਾ, “ਇਹ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਇਹਨਾਂ।” ਉਸਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਕਦੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਸਰਦੇ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ, ਬਾਪੂ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਵੇਲਦਾ। ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਧਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਭੁੱਖ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਨਾਲੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚੀ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਕਿਤੇ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਦਾ। ਬਾਪੂ ਕਾਹਨੂੰ ਆਹ ਮੰਡ ਖਵਾਈ ਜਾਂਦਾ ਮੈਨੂੰ। ਪਰ ਬਾਪੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਦਾ। ... ਤੇ ਬਾਪੂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗੁਣ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ। ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੋਹਣੀ ਰੋਟੀ ਵੇਲ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰਦਾ। ਇਹੀ ਦਸਤੂਰ ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਰੋਟੀ ਪੱਕਦੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਆਪਣੀ ਦਾਲ-ਸਬਜ਼ੀ ਪਾਉਂਦਾ ਰੋਟੀ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਖਾਂਦਾ। ਇਹੀ ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਰੋਨਾ ਸੰਕਟ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਘਰ ਸਾਂ। ਬਜ਼ਾਰ ਬੰਦ ਸਨ। ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਜੁੜਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ-ਖਾ ਅੱਕੇ ਬੈਠੇ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਕਿੰਗ ਦਾ ਖਾਸਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਬਣਾ ਧਰਦਾ। ਬਾਪੂ ਖਾਂਦਾ ਵੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਉਹਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ, ਇਹ 'ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ' ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਾਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਖਿੜ ਜਿਹੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ। ਕਦੇ ਚਾਹ ਰੋਟੀ ਲੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਭੱਜ ਕੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਾਂ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਖਦਾ। ਘਰੇ ਬਾਪੂ ਕੁਝ ਖੀਦ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਦਾ। ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਇੱਕੋ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦਾ, “ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ?” ਹੁਣ ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਬਚਪਨ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਸਕੂਟਰਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਵਿਰਲੇ ਟਾਂਵੇ ਸਕੂਟਰ ਹੁੰਦੇ। ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਕੂਟਰ ਸੀ ਨਾ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਸਕੂਟਰ ਚਲਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਪਿੰਡੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਹੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਪੱਗ ਦੀ ਪੂਣੀ ਕਰਾਉਣੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪਰਾਂ ਕਿਤੇ ਪਿਆ ਸਾਈਕਲ ਨੇੜੇ ਲਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਥੈਲਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ। ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ 'ਚ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੋਲੋਂ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਸਕੂਟਰ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਸਕੂਟਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਖਾਲੀ ਰਾਹਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ। ਪਰ ਗੋਅਰਾਂ ਦਾ ਭੁੱਲੇਖਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੀ ਸਕੂਟਰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੀ ਕੁਝ।

“ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਇਹ!” ਬਾਪੂ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ। ਸਕੂਟਰ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਜਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ। ਬਸ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸਕੂਟਰੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਰੇਸ ਮਰੋੜੇ ਤੇ ਤੌਰ ਲਓ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਸਕੂਟਰੀ ਲੈ ਲਈ। ... ਤੇ ਫਿਰ ਬੜੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਪੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਾਰ ਸਿਖਣ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰ ਲੈਣ ਦੀ ਰੀਝ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੀ ਬਿਹਤਰੀ, ਕਾਮਯਾਬੀ, ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੁਆਵਾਂ ਵੀ ਮੰਗਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੋਂ ਬਾਪੂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿੱਲਾ-ਮੱਠਾ ਰਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਮਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਛੇੜ ਲੈਂਦਾ। ਆਖਦਾ, “ਬਥੇਰੀ ਉਮਰ ਹੋਗੀ ਮੇਰੀ ਹੁਣ 'ਗਾਂਹ' 'ਗਾਂਹ' ਜਵਾਨ ਹੋਣਾ।” ਬਾਪੂ ਜ਼ਿੰਦੀ ਵੀ ਸੀ, ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਦਵਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਘੱਟਾ ਦੇ ਘੰਟੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਇਆ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਮੈਨੂੰ!” ਮਾਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਿਆ।

... ਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਵੀ ਨਾ ਆਈ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਬੁਖਾਰ ਚੜਿਆ। ਬੁਖਾਰ ਦੀ ਦਵਾਈ ਲਈ। ਬੁਖਾਰ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਦਮ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ। ਤੁਰਨਾ ਫਿਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਡੇਂਗੂ ਹੋਵੇ। ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ। ਸੈੱਲ ਘੱਟਗੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂਹੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਿਆ ਘੱਟ

ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਟੈਸਟ ਕਰਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਡੇਂਗੂ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਹਤ ਬਾਪੂ ਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦਿਲ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਹਾਰਟ ਦੇ ਕੁਝ ਟੈਸਟ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਬੁਖਾਰ ਮੁੜ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਕਰੋਨਾ ਦਾ ਰੋਲਾ ਰੱਪਾ ਸੀ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਹਾਰਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੈਸਟ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸਹੀ ਸਨ। ਮੁੜ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਕਿਡਨੀ ਦੇ ਕੁਝ ਟੈਸਟ ਕਰਵਾਏ। ਲੈਬ ਵਿਚ ਸੈਂਪਲ ਦੇ ਕੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਕੰਮ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਕੂਟਰੀ ਲੈ ਕੇ ਬਾਪੂ ਕਿਧਰੇ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਆ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਪੂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਮੀਕ ਮੰਦਰ 'ਚ ਪੈ ਗਿਆ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾ। ਪੈਦਲ ਆਈਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਕੂਟਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਘਰੇ ਰੋਕ ਕੇ ਬਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਗਿਆ। ਜਾਂਦਿਆਂ-ਜਾਂਦਿਆਂ ਲੈਬ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਲੈ ਲਈ। ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਖੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਰੇ ਲੱਗਿਆ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਰੀਡਿੰਗ ਦੱਸੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ। ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਫਜ਼ ਹੀ ਇਹੀ ਆਖਿਆ, “ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਜਾ... ਬਾਪੂ ਬਚਣਾ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਨੂੰ ਧੱਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੱਤ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ।

“ਬਕਵਾਸ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾਂ ਇਲਾਜ ਦੱਸ!”

ਮੈਂ ਸਹਿਮ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਇਲਾਜ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ। ਦੇਖਲੀਂ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣੀ ਬਾਪੂ ਦੀ।” ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਦਵਾਈ ਦੱਸੀ। ਕਿਹਾ ਕੇ ਜੇ ਇਹਨੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਰਾਤ-ਰਾਤ ਚ ਸਾਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ।

ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਹੀ ਹੋਇਆ।

ਸਿਹਤ ਹੋਰ ਵਿਗੜੀ। ਅਸੀਂ ਹਸਪਤਾਲ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਹਸਪਤਾਲ ਬੀਤ ਗਈ। ਹਾਲਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਡਰਿੰਪ ਲੱਗਦੀ ਰਹੀ। ਪਿਸ਼ਾਬ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਪਿਸ਼ਾਬ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਖਿਰ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ, “ਹੁਣ ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਕਰਨ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਦੋ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਰਹਿੰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਇਸੇ ਸਿਰ 'ਤੇ।.. ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ।” ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਸੋਚ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਡਾਕਟਰ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਰਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਕਰਵਾ ਦੇ। ਜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰੀਰ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਕੀ ਜਾ ਸਕਦਾ?” ਮੈਂ ਮੁੰਬਈ ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰ ਦੋਸਤ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਵਾਸਿਫ਼ ਖਾਨ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਪਲ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਪਰ ਸੱਚ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਕੋਈ ਹੱਲ ਥੋੜ੍ਹਾ? ਨਾ ਬੰਦਾ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਸਵਾਲ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀਤਾ ਕੀ ਜਾਵੇ? ਉਸ ਪਲ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਐਸੀ ਕਿ ਸੁਝ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਖਿਰ ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਚੱਲਦੇ ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਪੂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖ ਦਿੱਤਾ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਲੈ ਜਾਓ। ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਬੁਰੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਈ ਭੱਜਣਾ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਹਸਪਤਾਲ ਗਏ। ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਬੇਸੁਰਤ ਪਿਆ ਸੀ। ਆਕਸੀਜਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲਿਆਂ, ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹਾਨਾ ਸੀ ਮਰੀਜ਼ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੈ। ਕਰੋਨਾ ਕਾਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਤਰਲੇ ਲਏ। ਆਖਿਆ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੋਨਾ ਟੈਸਟ ਕਰ ਲਓ। ਪਰ ਉਹ ਮੰਨੇ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਐਂਬੂਲੈਂਸ

“ਆਖਿਰੀ ਸਾਹ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਭਾਈ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਖਾਸਾ ਮੋਹ ਸੀ।... ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਬੀਲਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਾਪੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਰੰਗ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮ ਨਿਭਾਈ। ਚੁੱਪ-ਚਾਪ। ਪਰ ਬੀਤਿਆ ਹਰ ਪਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਖੁਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲੇ ਨਾ ਜਾਣੇ ਇਹ ਕੈਸੀ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਬਾਪੂ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਦਿਨ ਲਈ ਘਰ ਮੁੜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਦਵਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ। ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਦਾ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਚੁੱਪ ਹੁੰਦੀ।... ਤੇ ਕਾਨੀ ਲੱਗਿਆ, ਸਿਵਿਆਂ ਤੀਕ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਗੱਲ ਖਲਦੀ ਰਹੀ।”

ਦੇ ਡਰਾਇਵਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਦ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਸੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਵੈਂਨਟੀਲੇਟਰ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸੱਤ ਕੁ ਵਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ ਉਹ ਪੂਰਾ ਹਫ਼ਤਾ ਹੀ ਭੈੜਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਕੰਡੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਲਾਂ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਦੁਪਿਹਰ ਤੀਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਹੋ ਕੇ ਅਸੀਂ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਬਾਪੂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਈ.ਸੀ.ਯੂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲਿਆ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਾ ਬੈਠਣ ਦਿੱਤਾ। ਕਦੇ ਦਵਾਈਆਂ ਕਦੇ ਟੈਸਟ। ਡਾਕਟਰ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪਾਉਂਦੇ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਾਹਿਰ ਡਾਕਟਰ ਕੌਣ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ ਬਾਪੂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਚੱਲ ਰਿਹਾ। ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਸਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਰਾਊਂਡ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਈ.ਸੀ.ਯੂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਾਂ।

ਮੇਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਗੁਰਦੇਵ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਇਹੀ ਕੀਤਾ, “ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਆ? ਇੱਥੇ ਕੰਧਾਂ ਵੀ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਭੇਜਾਂ? ਪੈਸਿਆਂ ਖੁਣੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।”

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਭਾਵੁੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੋਣ ਲੱਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਸੁਰਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪਰ ਪਾਈਪਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦਾ, ਸਮਝਾਉਂਦਾ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਪੈਨ ਕਾਗਜ਼ ਮੰਗਿਆ। ਲਿਖਕੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਾਇਆ, ਮਸਲਾ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਇੱਥੇ। ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਆਪਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਘਰ। ਹਸਪਤਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਹੋਇਆ। ਪਿਸ਼ਾਬ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਡਨੀਆਂ ਜਮਾਂ ਖਤਮ ਨੇ। ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਜਿਊਣਗੇ ਹੁਣ ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਜਿਊਣਗੇ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਘਰ ਆਏ ਬਾਪੂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਦੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੱਲ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਹੋਏਗਾ, ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਬਾਪੂ ਦੀ ਜਾਨ ਸੌਖੀ ਰਹੇਗੀ। ਮੁੜ ਫੇਰ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਗੰਦਗੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇਗੀ। ਸਾਹ ਫੇਰ ਔਖਾ ਹੋਏਗਾ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਰਾਤ। ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਤੇ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਬਾਪੂ ਘਰ ਰਿਹਾ। ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਨੂੰ ਸਕੇ-ਸਬੰਧੀ ਸਾਂਝ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਪੂ ਯਕੀਨਣ ਔਖ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਵੈਨਟੀਲੇਟਰ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹਟਿਆ ਬੰਦਾ ਕਿੰਨਾਂ ਕੁ ਸੌਖਾ ਹੋ ਸਕਦਾ? ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦੀ ਹਾਜ਼ਤ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਖੂਨ ਪਾਣੀ ਇੱਕ ਹੋਈ ਹੋ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਨਫੈਕਸ਼ਨ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੈਰੋ-ਪੈਰ ਵੱਧਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਤੰਗੀ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਬਾਪੂ ਸੌਖਾ? ਪਰ ਉਸਨੇ ਸੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਜਿਵੇਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਘੂਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਖਾਲੀਪਣ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੜਕਸਾਰ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਚਾਹ

ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ। ਫੜ ਕੇ ਮੂੰਹ ਧੋਣ ਬਰੱਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਾਪੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਡਾਇਲਿਸਿਸ ਕਰਵਾਉਣ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਆਲੀ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਰਤਾ ਕੁ ਦਿਨ ਚੜਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਅੱਠ ਵੱਜੇ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ। ਮੈਂ ਉਹੀ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਭਾਈ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵੱਲ ਭੱਜੇ। ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਪੂ ਨੇ ਸਵਾਸ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ।

ਆਖਿਰੀ ਸਾਹ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਭਾਈ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਖਾਸਾ ਮੋਹ ਸੀ। ... ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਬੀਲਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਾਪੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਰੰਗ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰ ਸਮਾਜਕ ਰਸਮ ਨਿਭਾਈ। ਚੁੱਪ-ਚਾਪ। ਪਰ ਬੀਤਿਆ ਹਰ ਪਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ ਖੁਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲੇ ਨਾ ਜਾਣੇ ਇਹ ਕੈਸੀ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਬਾਪੂ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਦਿਨ ਲਈ ਘਰ ਮੁੜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਦਵਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ। ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਦਾ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਚੁੱਪ ਹੁੰਦੀ। ... ਤੇ ਕਾਨੀ ਲੱਗਿਆ, ਸਿਵਿਆਂ ਤੀਕ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਗੱਲ ਖਲਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ। ... ਤੇ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਦੂਰ ਗਿਆਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਬਾਪੂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਉਹਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ। ਗੱਲਾਂ। ਸੌਣਾਂ ਉਠਣਾ। ਹਰ ਚੀਜ਼। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਮੈਨੂੰ ਬਾਪੂ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਬਾਪੂ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਚੁੱਪ ਨਾ ਜਾਣੇ ਕਿਉਂ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਕੁਝ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਿਤੇ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਆਣ ਖੜਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਪਲ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਔਖੀ ਘੜੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾਂ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਰੀਬੀ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਬਣੇ। ਕਨੇਡਾ ਤੋਂ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸੇਖਾ ਦਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਫੋਨ ਜਾਂ ਮੈਸੇਜ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਬਾਈ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਸਪਤਾਲ ਰੁੱਕ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸਾਹ ਦਿਵਾਉਂਦਾ।” ਸੇਖਾ ਦਾ ਇਹੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਬਈ ਤੋਂ ਡਾ. ਵਾਸਿਫ਼ ਖਾਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਫੋਨ ਕਰਦਾ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਦਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਡਾਕਟਰੀ ਸਲਾਹਾਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਕਾਲਜ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਤਾਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਸ ਫੋਨ ਕਰਦਾ। ਸੰਦੀਪ ਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਸਿਹਤ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫੋਨ ਕਰਦੀ। ਬਾਪੂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਂਦੀ। ਆਈ.ਸੀ. ਯੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮੈਨੂੰ ਦਿੰਦੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ। ਉਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਇਸ ਔਖੀ ਘੜੀ ਭੈਣਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੀ ਬਣ ਕੇ ਮੱਤਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁੱਕ ਹਾਂ। ਉਹ ਹਫ਼ਤਾ ਹਸਪਤਾਲ ਬੈਠਾ, ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਰੋਇਆਂ ਹੋਵਾਗਾਂ। ਆਈ.ਸੀ.ਯੂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਹਰ ਬੰਦਾ ਗ਼ਮ ਵਿੱਚ ਡੁਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਮੌਤ ਨਾਲ ਘੁੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਬਣ ਨਿਕਲਦੇ ਮੈਂ ਉਹ ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਵੀ ਮੁੜਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਆਇਆ ਦੇਖ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਭੁੱਲ ਜਾਏ।

ਮੈਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਨਾ ਵੀ ਬੋਲਾਂ ਪਰ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਾਂ। ... ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੀਕ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਜੱਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਈ। ☹

ਮੋਬਾ. 94632 15168



**ਸਦਕੇ ਜਾਵਾਂ**

ਸਦਕੇ ਜਾਵਾਂ  
ਜੱਗ ਵੈਰੀ 'ਤੇ,  
ਤੋੜਨ ਚੱਲਿਆ ਮੈਨੂੰ  
ਹੋਰ ਜੋੜ ਗਿਆ।

ਖੇਡ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀ  
ਰਸਤੇ 'ਚ ਖਲਾਰ,  
ਸਾਫ਼, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਾਹ  
ਵੱਲ ਮੋੜ ਗਿਆ।

ਹਰ ਪਾਸੇ  
ਉੱਚੀ ਰੌਲਾ ਪਾ,  
ਕਰ ਪੂਰੀ ਮੇਰੀ  
ਇਹ ਲੋੜ ਗਿਆ।

ਜੋ ਡਰ ਤੇ ਵਹਿਮ  
ਕੋਈ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਨ,  
ਵੱਸਦਾ ਰਹੇ  
ਸਭ ਤੋੜ ਗਿਆ।

ਐਵੇਂ ਸਾਂ ਮਾਰਦੀ  
ਹੱਥ-ਪੱਲਾ,  
ਉਹ ਆਪ ਫੜਾ  
ਹੱਥ ਡੋਰ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਸੁਪਨੇ  
ਭੰਨ ਕੇ ਉਹ,  
ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ  
ਲੋਰ ਗਿਆ।

ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਕੁਝ  
ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਮੈਂ,  
ਪਾ ਰੌਲਾ  
ਕਰ ਕਠੋਰ ਗਿਆ।

ਪਥਰਾਓ ਜੋ ਕੀਤਾ  
ਮੇਰੇ 'ਤੇ,  
ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਕੰਧ  
ਭੋਰ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਸਦਕੇ ਜਾਵਾਂ।

## ਸੁਪਨਾ

ਇਕ ਸੁਪਨਾ  
ਹਲਕੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦਾ,  
ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ  
ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ  
ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹਿਣ ਲਈ  
ਬੇਤਾਬ ਜਿਹਾ,  
ਬੇਚੈਨ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਮੈਂ, ਬੇਖਬਰ,  
ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ  
ਨੀਂਦ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ,  
ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੰਗ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ...  
ਫਿਰ ਅੱਜ ਤੜਕੇ,  
ਜਦ ਮੇਰੀ ਚਿਰਾਂ ਬਾਅਦ ਅੱਖ ਲੱਗੀ,  
ਪਲਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ,  
ਪਰ ਮੇਰਾ ਸੁਪਨਾ  
ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਗਿਆ...

ਪਰ ਤੂੰ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠਾ  
ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਾਗਦਾ,  
ਆਏ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ  
ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਭਰ ਲਿਆ...

ਮੇਰਾ ਸੁਪਨਾ  
ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ,  
ਮੈਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਨੂੰ ਦਿਸ ਪਿਆ।  
ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ  
ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਵੀਂ,  
ਹਲਕੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਨੂੰ  
ਸੰਪੂਰਨ ਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਰਵੀਂ...



ਈਮੇਲ : [rosiemann1@yahoo.com](mailto:rosiemann1@yahoo.com)  
ਟਵਿੱਟਰ : [@rosie\\_mann1](https://twitter.com/rosie_mann1)



## ਥੁੜ

ਮਾਂ, ਤੇਰੀ ਗੋਦੀ 'ਚ ਸਿਰ ਰੱਖ  
ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ, ਹਿਚਕੀਆਂ ਲੈ,  
ਜੀ ਭਰ ਕੇ, ਰੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।

ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਖਲੋਂਦਾ,  
ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ।  
ਹਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਅਣਸੁਣਿਆ  
ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ,  
ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਠੋਂਗਾ ਵਿਖਾ,  
ਆਪਣੀ ਆਈ ਕਰਦਾ,  
ਇਹ ਨਿਰਮੋਹੀ  
ਬੱਸ ਦੌੜਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦੈ।

ਵਕਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ  
ਆਪਣੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ  
ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਾਲ  
ਥੋੜਾ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ  
ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਾ ਗਈ ਸੀ ਤੂੰ ਮਾਂ।  
ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਜਿਉਣਾ,  
ਸੁਆਰਥ ਛੱਡ  
ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣਾ,  
ਭੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ  
ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਝੋਲੀ ਪਾਉਣਾ,  
ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਦਾ  
ਆਪੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ।

ਕਹਿ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ  
ਜਾ ਅਣਕਹੀਆਂ,  
ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ  
ਸਾਦਰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ,  
ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਦ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ ਸਾਂ,  
ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ  
ਕਦੇ ਕੋਈ ਥੁੜ ਹੋਵੇਗੀ।



ਪਰ ਅੱਜ ਵਕਤ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ  
 ਇਉਂ ਵਲੂੰਧਰ ਸੁੱਟਿਆ ਕਿ  
 ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਖਾਇਆ ਸਭ  
 ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ,  
 ਕੁਝ ਯਾਦ ਹੈ ਤਾਂ  
 ਬੱਸ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਰੂਹ,  
 ਜੋ ਹਰ ਘੜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ  
 ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਕੁਵਕਤ ਦੇ ਖੰਜਰ ਹੱਥੋਂ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਹੋ,  
 ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਦੁੱਖ  
 ਪਿੱਛੇ 'ਤੇ ਝੱਲ,  
 ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰ ਕੇ  
 ਹਾਸੇ ਵੰਡਣਾ,  
 ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ਮਾਂ,  
 ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ?

ਕਿੱਥੇ ਲੁਕਾਵਾਂ  
 ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਪਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ,  
 ਕਿੱਥੋਂ ਤੋੜ ਲਿਆਵਾਂ ਹਾਸਿਆਂ ਦੇ ਫੁੱਲ,  
 ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ,  
 ਕਿੰਝ ਪੂਰੀ ਕਰਾਂ ਇਸ ਥੁੜ ਨੂੰ ?

ਮੈਂ ਹਾਰ ਗਈ ਮਾਂ,  
 ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ  
 ਸਮੇਟ ਲੈ,  
 ਰੱਜ ਕੇ ਰੋ ਲੈਣ ਦੇ,  
 ਆਪਣੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ,  
 ਸੌਂ ਲੈਣ ਦੇ...!!!



ਈਮੇਲ : [tchanni@hotmail.com](mailto:tchanni@hotmail.com)



## ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ

-ਸਵਰਾਜਬੀਰ

- ਓ -

ਅੱਜ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਿਵਸ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਉੱਪ-ਕੁਲਪਤੀ (ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ) ਪ੍ਰੋ. ਅਰਵਿੰਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮੁਖੀ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੌਕੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਂ ਤੇ ਬੋਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਲਿਖਣਹਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ, ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਕੁਝ ਨੋਟਸ (notes) ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦੈ (ਤੇ ਮੈਂ ਗ਼ਲਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾਂ) ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਪਈਏ, ਅੱਜ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਿਵਸ ਹੈ, ਆਓ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਲੋਕ ਬੋਲੜੀ' ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੀਏ :

ਲੋਕ ਬੋਲੜੀ ਉਹ

ਜਿਹੜੀ ਖਲਕ ਕੇ ਵਿੱਸਰੇ ਬੋਲ ਬੋਲੇ

ਜਿਹਨਾਂ ਮੱਲ ਦੀ ਚੋਪੜੀ ਨਹੀਂ ਚੱਖੀ

ਇਨਕਾਰ ਬਣੇ

ਸਾਂਝ ਮਿੱਸੜਾ ਕੋਲ ਕਰਾਰ ਬਣੇ

ਲੋਕ ਬੋਲੜੀ ਉਹ

ਹੱਥੋਂ ਹੱਤਕੜੀਆਂ ਪੈਰੋਂ ਬੇੜੀਆਂ ਲਾਹੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀਆਂ

ਤਲੀ ਤਲੀ ਜਗਾਏ ਜੋ ਲੇਖ ਬੁਝੇ

ਚਿਤ ਚੇਤੜੇ ਨੂੰ ਲਾਏ ਵਿੱਸਰੀ ਆਸ ਦਾ ਬੋਹੜ ਪਾਣੀ

ਕਣਕਾਂ ਨਿੱਸਰਨ ਸੱਤ ਸੰਜੋਗ ਦੀਆਂ

ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹਰ ਬੰਦਾ ਭਾਵੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਨਿੱਸਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬਹਿਸ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਨੁਕਤਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ; ਉਹ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਬੋਲਣਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰਾ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਰਵੱਈਆ ਕੁਝ 'ਧਾਰਮਿਕ' ਹੈ। 'ਧਾਰਮਿਕ' ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਰਵਾਇਤੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਨੌਈਅਤ 'ਧਾਰਮਿਕ' ਹੈ। ਮੈਂ

ਇਹਨੂੰ ਏਦਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ : ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੇ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੱਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਬੰਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਲੱਗਦੈ; ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਵਿਸ ਘੋਲਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੋਲ ਤੇ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ; ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਲੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਧਰਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਲਿੰਸਾ ਤੇ ਬੌਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗੱਦਾਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ; ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋਖੀ ਗਰਦਾਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ‘ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ’ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ; ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਥੁੜ੍ਹ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੀ; ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਆਸੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਾ ਬੋਲਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਤੇ ਮੂਰਖ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲ ਕਿ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੀ ਕਮੀਆਂ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ) ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕੇ, ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰਵੱਈਆ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਤਰਕ ਵੱਲ ਪਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਬੋਲਣ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਆਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਮੰਥਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਦੇ ਸਕੇ ਜਿਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਰਮਜ਼ਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ‘ਜੇ ਹੱਥੋਂ ਹੱਤਕੜੀਆਂ ਪੈਰੋਂ ਬੋੜੀਆਂ ਲਾਹੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀਆਂ/ਤਲੀ ਤਲੀ ਜਗਾਏ ਜੋ ਲੇਖ ਬੁਝੇ, ਜੋ ‘ਸਾਂਝ’ ਬਣੇ, ‘ਮਿੱਸੜਾ ਕੋਲ ਕਰਾਰ ਬਣੇ’, ‘ਇਨਕਾਰ ਬਣੇ’।

(ਅ)

## ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ

ਬੋਲੀ/ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਰੋਜ਼ਮਰ੍ਹਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਬਾਤਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਨਵੀਂ ਊਰਜਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੇ ਸਗੋਂ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ‘ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਵਿਚਲੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ, ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਤੇ ਤਾਂਘਾਂ, ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ ਪਿਆਰ, ਮਾਵਾਂ ਤੇ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਾਂ ਵਿਚਲਾ ਮੋਹ, ਦਾਦਿਆਂ-ਪਿਓਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਡੂੰਘੇ ਸਨੇਹ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ, ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਜ਼ਬੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਘੜਦੇ ਹਨ। ਜੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ, ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤਾਂ-ਹਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ, ਢਾਡੀ, ਅਫ਼ਸਾਨਾਨਿਗਾਰ, ਨਾਵਲਕਾਰ, ਗ਼ਲਪ ਲੇਖਕ, ਨਾਟਕਕਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਹਿਸਾਬਦਾਨ ਤੇ ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਲਬਰੂਨੀ ਨੇ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਆਖਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲਿਪੀਆਂ—ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ, ਸਿੱਧ ਮਾਤ੍ਰਕਾ ਤੇ ਭੱਟ-ਅੱਛਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਡਾ। ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧ ਮਾਤ੍ਰਕਾ ਤੇ ਭੱਟ-ਅੱਛਰੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧਮ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਮਾਤ੍ਰਕਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੋਧ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ (ਸ਼ੌਰਸੇਨੀ, ਕੈਕਈ, ਪਿਸ਼ਾਚੀ ਅਤੇ ਵ੍ਰਾਚਡ ਆਦਿ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਸੂਦ, ਮੁੱਲਾ ਦਾਉਦ, ਅਦਹਮਾਨ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਚਰਪਟ ਨਾਥ, ਚੇਰੰਗੀ ਨਾਥ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਥਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ‘ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ’ ਤੇ ‘ਪੰਚ ਨਦ’ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕੇ ਸਿੰਧੂ, ਸੌਵੀਰ, ਮਦਰ ਦੇਸ, ਕੈਕਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉਸ਼ੀਨਰ, ਤ੍ਰਿਗਰਤ ਆਦਿ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ‘ਪੰਜਾਬ’ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ, ਹਿੰਦਕੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ, ਦਮੋਦਰ ਆਦਿ ਨੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਘੜੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਖਿੱਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਚਿੰਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਿਜ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਖੜੀ ਬੋਲੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਲਾਮ ਕਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਬ੍ਰਿਜ ਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਿਜ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗ਼ਲਪ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਲੰਮੀ ਦੇਰ ਤਕ ਰਹੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਡਾਕਟਰ ਸੁਨੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੈਟਰਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ... ਇਸ (ਉਚਾਰਣ ਦੇ) ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ; ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਢੰਗ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਡਾਕਟਰ ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੱਥ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸਬ, ਕਲ, ਲਗਨਾ, ਲੰਬਾ, ਬਿੱਛੂ, ਬਿਜਲੀ, ਪੱਕਾ, ਅੱਛਾ ਆਦਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਬਣੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਉੱਤੇ ਥੱਪੇ ਗਏ ਹਨ।... ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈਆਂ ਹਨ।” ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਏਸੀ ਵੁਲਨਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਛਬ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ।”

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਾਬੂ ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਮੱਧ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲਾ ਰਸ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਕਰੜੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।” ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ

ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਹਿੰਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।”

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹੋਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ-ਯੋਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬੜੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹੈ... ਤੇ ਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਕਲਪਿਤ ਬੋਲੀ ਦੀ ਨਿਕਟਤਮ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਨੂਠੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਵ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਏਸੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।” ਡਾਕਟਰ ਫਕੀਰ ਅਹਿਮਦ ਫਕੀਰ ਅਨੁਸਾਰ “ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਮਾਂ ਏ ਤੇ ਇਹਨੇ (ਉਰਦੂ ਨੇ) ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਵਰਤਾਰਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਣਾਵਟ ਦੀਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਲੋਂ ਈ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਸੰਵਾਰਿਆ ਏ।” ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਾਫਿਜ਼ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਮੱਤ ਹੈ।

ਉਪਰਲੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਣਾ ਨਹੀਂ; ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਧੀ-ਫੁੱਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਇਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗੂੰਜਿਆ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਜੱਲੂਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਕਿਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੇ ਰੋਹ ਇਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ, ਚਾਪਲੂਸਾਂ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਕਾਰਾਂ, ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ।

(ੲ)

## ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 1969 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੇ. ਪੀ. ਐੱਸ. ਓਬਰਾਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਪੰਜਾਬ ਇਜ਼ ਐਨ ਆਈਡੀਆ”। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ’ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਏਨਾ ਖੂਨ ਵਹਾਇਆ ਹੈ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਏਨੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਸ਼ੈਤਾਨੀਅਤ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਾੜਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਸਤਤ ਦੇ ਢੇਲੇ ਗਾਏ “ਸੋਹਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੀ ਸਈਓ” ਪਰ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤ ਸੋਚ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਲਏ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਆਨ ਟੈਲਬਟ ਅਤੇ ਗੁਰਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ “ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।” ਚਿੰਤਕ ਸਤਿਆਪਾਲ ਗੌਤਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ “ਵੰਡ ਤੇ ਗਈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਵੰਡ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ।” ਪੁਲਾਂ ਹੇਠੋਂ ਪਾਣੀ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬਹਿਸ “ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਠੀਕ ਸੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ? ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ?” ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਠੀ ਤੇ 1966 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਹੋਰ ਸਿਮਟ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਪੰਜਾਬ ਹੁਣ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਵੱਸਦਾ ਹੈ : ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲਹਿੰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਵੀ : ਜੰਮੂ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤਰਾਈ (ਯੂ. ਪੀ.), ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ



ਵਿਚ; ਕੈਨੇਡਾ, ਯੂਰੋਪ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ; ਮਤਲਬ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਛੱਡੋ ਜਨਾਬ ਕੀ ਗੱਲਾਂ ਪਏ ਕਰਦੇ ਓ ? ਕਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ? ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਵਿਚ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 1967 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਇਸ 'ਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ 2008 ਵਿਚ ਜਦ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਐਕਟ ਵਿਚ ਸੋਧ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਆਸ ਬੱਝੀ। ਪਰ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਏ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਅਜੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਣਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਲ ਹੋਰ ਬੁਰਾ ਹੈ। ਓਥੇ ਤਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜੋ ਹਾਲ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਾਂ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਤਸੱਵਰ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ?

ਸ਼ਬਦ 'ਪੰਜਾਬ' ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ? ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ : ਪੰਜ ਅਤੇ ਆਬ ਦੀ ਸੰਧੀ ਨਾਲ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਿਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ। ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ, ਹਿੰਦਕੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਿਆਂ ਇਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, “ਚੁਨਾਂ ਆਤਸ਼ੇ ਜ਼ੀਰ ਨਾਅਲਤ ਨਹਮੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਆਬਤ ਨਾ ਖੁਰਦਨ ਦਹਮ।” ਭਾਵ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਘੋੜੇ ਦੀਆਂ ਨਾਲਾਂ ਹੇਠ ਅਜਿਹੀ ਅੱਗ ਬਾਲ ਦਿਆਂਗਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, “ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਨੇ ਆਣ ਮੁਕਾਮ ਕੀਤਾ, ਦੁਖ ਦਰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੂਰ ਹੈ ਜੀ।” ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਰਾਂਝਾ ਹੀਰ ਪਿੱਛੇ ਮੱਝੀਂ ਚਾਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਹੋਇਆ।” ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਧਾੜਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕੀਤਾ : “ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਪੰਜਾਬ ਖ਼ਰਾਬ ਵਿਚੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਸੂਰ ਦਾ ਏ।” ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੁੱਖ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵਾਰਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, “ਹੁਕਮ ਹੋਰ ਦਾ ਅੱਜ ਹੋਰ ਹੋਇ ਗਿਆ, ਅੱਜ ਮਿਲੀ ਪੰਜਾਬ ਕੰਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ”। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਬਰੀਕੀਆਂ ਚਿਤਰਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ 'ਵਾਜ ਮਾਰੀ ਸੀ।

ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਨਜ਼ਾਬਤ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਲਾਇਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, “ਸਾਡਾ ਮੁਲਕ ਪੰਜਾਬ ਵਲਾਇਤ ਤੇ ਹਿੰਦ ਜਗੀਰਾਂ।” ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, “ਮਦ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਇਉਂ ਫਿਰੈ, ਜਿਉਂ ਬੋਲੇ ਮੇਂ ਸ਼ੇਰ।” ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਸਿਆਸੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੱਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਰੁਕਨਦੀਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਵਲਾਇਤ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ।” ਕਾਦਰਯਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ‘ਤਖ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਡਿੱਠਾ ਤਖ਼ਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਲਾਹੌਰ।” ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੋ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਮੁੱਠੀ ਮੀਟੀ ਸੀ ਏਸ ਮੁਲਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅੱਜ ਪਾਜ ਯਾਰੇ।” ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੀ।” ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, “ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ’ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੀਸਰੀ ਜਾਤ ਆਈ।” ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੈਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, “ਸਦਾ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ’ਤੇ ਰਹੇ ਖ਼ਾਦਮਾ ਫ਼ਜ਼ਲ ਜਨਾਬ ਦਾ ਜੀ।” ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਜਿਵੇਂ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ, ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼, ਬਾਬੂ ਰਜਬ ਅਲੀ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਉਜਾੜਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, “ਆ ਭੈਣੇ ਹੀਰੇ, ਆ ਵੀਰਾ ਰਾਂਝਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਛੋੜ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਤੁਸਾਂ ਬਿਨ ਅਸਾਂ ਸੱਖਣੇ।” ਪਰ ਇਹ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੱਖਣੇ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਨਣੀ। ਇਹ ਵੇਲੇ ਬੜੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵੇਲੇ ਨੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਸਿਰਫ਼ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ। 80ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਸੱਦਦ ਨੇ ਰੋਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਗਰਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਨਾਉਮੀਦ ਤੇ ਆਸਹੀਣੀ ਥਾਂ ਵਜੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਸ਼ੇ ਹਨ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੈ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਢਾਂਚਾ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਸਿਖਰਾਂ ’ਤੇ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਅਸਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ। ਏਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।

(ਸ)

## ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ

ਆਪਣੇ ਲੇਖ ‘ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ’ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵਿਤਾ “ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਣੀ, ਬੋਲੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ” ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਚੇਤਿਆਂ ’ਚੋਂ ਵਿਸਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। 2013 ਵਿਚ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਦਨ ਵਿਚ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਨਜੀਤ ਕੌਰ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੋਜ਼ਮਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਇਆ। ਗੀਤ ਵਾਂਗ ਗਾਈ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦਿਲ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਣੀ, ਬੋਲੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ।

ਏਹੋ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਸਾਡੀ, / ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਖਾਨ ਸਾਡੀ,

ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਣੀ, ਬੋਲੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ।

ਤ੍ਰਿੰਵਣਾਂ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿਚ / ਵੰਝਲੀ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ,

ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਸੁਹਾਉਣੀ, ਬੋਲੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ।

ਜੋਧ ਤੇ ਕਮਾਈਆਂ ਵਿਚ / ਜੰਗਾਂ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ,  
ਏਹੋ ਜਿੰਦ ਪਾਉਣੀ, ਬੋਲੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ।

ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕਿਆਰੀ ਸਾਡੀ / ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਟਾਰੀ ਸਾਡੀ,  
ਭੁੱਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਢਾਉਣੀ, ਬੋਲੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ।

ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਕਿਉਂ ਉੱਭਰੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣਾ ਨਹੀਂ; ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ; ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਹੁਕ ਉੱਠੀ “ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਣੀ, ਬੋਲੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਡੀ।”

ਬਾਬੂ ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵਿਤਾ ‘ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ’ ਵਿਚ ਵੀ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਵਾਲਾ ਫਿਕਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ: ਬਾਬੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ “ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ਰਫ਼ ਸੇਵਕ/ਸਦਾ ਖੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ।” ਫਿਕਰ ਓਹੋ ਹੈ; ਇਹ ਉਹ ਵੇਲੇ ਸਨ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੈਰ ਮੰਗਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੈਰ ਮੰਗਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਣਾ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਨ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭੁੱਲ ਜਾਣੀ ਹੈ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੇ ਸਮਿਆਂ (ਜਨਮ 1876-ਦੇਹਾਂਤ 1954) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ, ਮਧੋਲਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਾਕਮ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾਗ਼ੁਲਾਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸੱਭਿਅਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ, ਉਜੱਡ ਅਤੇ ਆਪ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਵੀ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ : ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ; ਤੁਹਾਡਾ ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ; ਤੁਹਾਡੀ ਬੋਲੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਾਂਝਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕੌਮਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹਾਂ, ਸਾਡਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬਹੁਤ ਗੌਰਵ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਹਿੰਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਸੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਇਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ 'ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਉਰਦੂ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈਆਂ। ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਛਾਣ ਨੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਬਉੱਚ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜਨਮੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਖੇੜਿਆ। ਇਹ

ਵਰਤਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਵਧੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਉਸੇ ਫਿਕਰ 'ਚੋਂ ਜਨਮੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਲਾਲਾ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ, ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਹਿੰਦੀ, ਚਕਰਧਾਰੀ ਬੇਜਰ, ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ, ਬਰਕਤ ਰਾਮ ਯਮਨ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂਰਪੁਰੀ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਜਸਵੰਤ ਰਾਏ 'ਰਾਏ', ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰਕੂ ਵੰਡ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਨਜ਼ਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ “ਝੱਖੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਏ, ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ” ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਫਿਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਦੀਵਾ ਤਾਂ ਬਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਝੱਖੜ ਬੜੇ ਡਾਹਢੇ ਅਤੇ ਕਹਿਰਵਾਨ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਵੱਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਯਸ਼ਪਾਲ, ਉਪੇਂਦਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ, ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼, ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਕਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਖ ਸਕੇ। ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਜਿਹੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੁਮੇਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸਨ; ਅਜਿਹੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੌਕਾ ਖੁੰਝਾਇਆ।

(ਹ)

### ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

1966 ਵਿਚ ਬੋਲੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਤਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਮਲ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਮਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੁਖੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰਾਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ-ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਰਤਾਰੇ (ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੁਖੀ) ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੀ ਭੁਗਤੇ। ਲੇਖਕ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਨੇ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਭਾਰ ਹੌਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਵੀ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਕਿਉਂ ਰਚਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਮਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੋਰ ਸੂਝਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ/ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਨਜ਼ਮ “ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ—ਇਕ ਸੰਵਾਦ” ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਸਮਝ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ  
ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ / ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੋਕ

ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ / ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੋਕ  
ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਵੀ / ਕਿ ਮਰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਏ ਭਾਸ਼ਾ

ਕੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ  
ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ / ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ?

ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ / ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਗੇ  
ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਜੋ ਬੰਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ  
ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਤਾਂ ਰਹੇਗਾ / ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਬੰਦਾ ਰਹੇਗਾ ?

ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੋ  
ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਦੱਸੋ  
ਹੁਣ ਜਦੋਂ / ਦਾਣੇ ਦਾਣੇ ਉੱਪਰ  
ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ / ਤੁਹਾਡਾ ਰੱਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ  
ਤਾਂ ਕੌਣ ਬੇਰਹਿਮ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਚਾਹੇਗਾ  
ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ / ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣੈ

ਜੀਉਂਦਾ ਰਹੇ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ / ਮਰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਏ / ਤੁਹਾਡੀ ਬੁੱਢਤੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਸਵੰਦ ਹੋਣ ਤੇ ਦਿਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨ ਹਨ (ਇਹ ਫਿਕਰ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਣਕਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ।) ਪਰ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਜਿਹੜਾ ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਾਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਰਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਲ੍ਹਣੇ ਪਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀ/ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਆਸਾਂ-ਉਮੀਦਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਵੀਰਾਨੀਆਂ, ਹਿੰਸਾ, ਅਨਿਆਂ, ਜਿੱਤਾਂ, ਹਾਰਾਂ, ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਪੇਤਲੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਰਚ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰੇਸੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਖੱਟੀ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕਮਨ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਪਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ “ਲਾਮ ਲਿਖਣ ਸਿਖਿਓ ਤੇ ਲਿਖ ਨਾ ਜਾਣਾ ਕਿਉਂ ਕਾਗਜ਼ ਕੀਤੀਓ ਜਾਇਆ ਹੂ” ਬਹੁਤ ਢੁੱਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਸਿਰਜ ਕੇ, ਜੱਸ, ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਖੱਟਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਦੇ ਫਿਕਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਆਤਮ-ਮੰਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

(ਕ)

## ਲੇਖਕ, ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ-ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ, ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਰੂਸੀ, ਜੋ 25 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹੈ, ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 18-19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦਾ ਗ਼ਲਬਾ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਟਾਲਸਟਾਏ ਵਰਗੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਜੰਗ ਤੇ ਅਮਨ' ਵਿਚ ਕਈ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਪੈਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ; ਨਾਲ ਰੂਸੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਭਾਵ ਟਾਲਸਟਾਏ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਟਾਲਸਟਾਏ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ/ਸੰਵਾਦਾਂ ਲਈ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਟਾਲਸਟਾਏ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਉਸ 'ਚੋਂ ਉਪਜੀ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਕੰਗਾਲੀ 'ਤੇ ਵੀ ਉੱਗਲ ਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਏਨੀ ਵਧ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਜੂਲੀ ਕਾਰਗਿਨਾ (Julie Karagina) ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਰੂਸੀ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਰੂਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ 18ਵੀਂ ਤੋਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਪਰਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੀਮਤ ਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ : ਪੁਸ਼ਕਿਨ, ਲੇਰਮਨਤੋਵ, ਤੁਰਗਨੇਵ, ਟਾਲਸਟਾਏ, ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ, ਚੈਖੋਵ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਉੱਚ-ਪਾਏ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚ ਕੇ ਰੂਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਸ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਰੂਸੀ ਬੋਲਣਹਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬਣ ਗਈ; ਸੋਵੀਅਤ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਭੂਚਾਲ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰੂਸ ਵਿਚ ਗਹਿਗੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਬਹਿਸਾਂ ਹੋਈਆਂ; ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀਆਂ, ਨਾਂਹ-ਵਾਦੀਆਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਕ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਹਿਸਾਬਦਾਨ, ਵਿਗਿਆਨੀ, ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਰੂਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਗ਼ਲਤ ਹੋ ਸਕਦਾਂ ਪਰ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਟਾਲਸਟਾਏ ਤੇ ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ ਜਿਹੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਬਾਕੂਨਿਨ, ਹਰਜ਼ਨ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ ਜਿਹੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਬੋਲਿੰਸਕੀ ਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕੀ ਹੈ ਚਿੰਤਨ/ਦਰਸ਼ਨ/ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਕੱਚ-ਬੁੱਤ ਜਾਂ ਹਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਿੰਤਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ; ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਖੜ੍ਹੇ ਹਾਂ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸਈਅਦ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਈ ਖੜੋਤ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹਿਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਹਨ। ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬੁਛਾੜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ

ਦੁੱਖ-ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਹ-ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੰਤਕ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਾਰ ਲਈਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਨਾ ਰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਭੋਇੰ 'ਤੇ ਰਚਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਬੋਲਣਾ ਮੇਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ; ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ।

(ਖ)

### ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਪੰਜਾਬ

ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ, ਹਿਸਾਬ, ਚਿੰਤਨ/ਫਿਲਾਸਫੀ, ਸਨਅਤਕਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਕਾਸ/ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ; ਜਦੋਂ 16ਵੀਂ ਤੋਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਹਿਸਾਬ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਜਬਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਨਅਤੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਰੇ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਤਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿਹਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾ ਸਿਰਜ ਸਕੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹਰ ਬੇਲ-ਬੂਟੇ, ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਜੀਵ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ; ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਧਾਤਾਂ, ਗੈਸਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਏ; ਏਹੀ ਕੰਮ ਹਿਸਾਬਦਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਾ ਕਿਸੇ ਸਨਅਤੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਗਾਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰੀਏ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਝ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਢੋਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ।

ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਭਾਵੁਕ ਪੁਕਾਰ ਕਰਨੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਭਾਵੁਕ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਗਰਦਾਨਣਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਗ)

### ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੇਤਲਾਪਣ

ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤੇ ਵੱਲ ਮੁੜਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਸਜੀਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਜੀ-ਸੰਵਰੀ ਅਤੇ

ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੇਰਾ ਗਿਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੀੜੀ, ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੀੜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ; ਹੁਣ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਪੇਤਲੀ, ਨੀਰਸ, ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਕਿਉਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੋਕ-ਮਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਆਪਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੁੰਦਲੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੋਗਲੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਜਨਵਾਦੀ, ਧਰਮ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ, ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਕਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਖੌਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੈ; ਇਹ ਦੋਗਲਾਪਨ ਦੋਗਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ (ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ) ਹੈ; ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰੋਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਚਿਆਰਿਆਂ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਾਰਜ ਓਰਵੈਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਇਹ ਕੋਝੀ/ਕਰੂਪ ਅਤੇ ਅਸੁੱਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਹੂੜਮੱਤ/ਮੂਰਖਪੁਣਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੁਚੱਜਾਪਣ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੂੜਮੱਤੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੋਚਣ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਕਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਇਹਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਜਟਿਲ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ, ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਯਤਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਨਹੀਂ; ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛਿਪਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ; ਅਸੀਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਓਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ‘ਇਨਕਲਾਬੀ’ ‘ਲੋਕ-ਪੱਖੀ’ ਅਤੇ ‘ਧਾਰਮਿਕ’ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡਾ ਬੌਧਿਕ ਅਭਿਆਨ ਹੈ; ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਅਸੀਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੀ ਸੱਚ ਤੇ ਆਖਰੀ ਸੱਚ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ; ਸਿਰਫ਼ ਅਸੀਂ ਹੀ ਸਮਾਜ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ; ਅਸੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ; ਸਾਡੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸੱਚ ਨਹੀਂ; ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਚਿੰਤਕ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ “ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੱਲ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹੱਲ, ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਹੀ ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਹੋਵੇ।” ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ‘ਚਿੰਤਨ’ (ਮੈਂ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।) ਵਿਚ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ “ਲੇਖਕ ਸਰਕਾਰ ਪਲਟਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ (ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਸਗੋਂ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਲੜਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ’ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਜਾਤੀਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਪਰ ਨਿਰੋਲ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਲ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਸਾਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪੇਤਲੀ ਅਤੇ ਨੀਰਸ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਸਿਰਜ’ ਕੇ ਸ੍ਰੈ-ਸਿਰਜੇ ਨਾਇਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ; ਪੇਤਲੀ ਤੇ ਪੁੰਦਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ’ਤੇ ਚੀਝਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸਾਡਾ ਬੌਧਿਕ ਮੁਸ਼ਕਤ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾ ਹੈ। ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਤਵੇਬਾਜ਼ੀ



ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਣਾ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ। ਰਟੇ ਹੋਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਮਕਾਨਕੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨੀ ਸਾਡਾ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਹਨ। ਕੁਝ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਚਿਆਰੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਟੇ-ਰਟਾਏ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧੀ ਗਰਦਾਨਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਾਂ, ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ (SELF-confession) ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।”

ਸਾਡੇ ਬੌਧਿਕ ਆਲਸ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਲੋਕਵਿਰੋਧੀ ਗਰਦਾਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਜੀਵਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਿਕ ਚਿਤਵਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਵੇ ਹੋਏ ‘ਲੋਕਾਂ’ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ‘ਲੋਕਾਂ’ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ, ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਤਰਕਗੀਣ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਚਿਤਵੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਜਿਊਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਓਨਾ ਹੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾ ਅਸੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਪ੍ਰਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਬੇਈਮਾਨੀ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ‘ਸਿਰਜੇ’ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਚਿਤਵੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਡੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਠੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਅਵੇਸਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ; ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਹੋਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਅਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤਾਂ ‘ਤੇ ਪੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪਰਤ ‘ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਘਟ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਨੁਮਾ ਸ਼ਬਦ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਬਣਨ ਨਾਲੋਂ ਘੜੀਆਂ-ਘੜਾਈਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਮਿਆਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਸੁਸਤੀ ਹਰ ਥਾਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ: ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਅਰੇਮਈ ਹਨ; ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਕਿਤਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ: ਨਾਵਲਾਂ, ਨਾਟਕਾਂ, ਹਰ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਫਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਫਸਲ ਉੱਗ ਰਹੀ ਹੈ; ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਬੇਗ਼ਾਨਗੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਹੁਣ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।

ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਅਨੁਸਾਰ “ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਹ ਸੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਦਾ ਹੈ।” ਇਥੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿੱਜੀ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਹੈ; ਇਹ ਸਾਡੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ; ਨੌਜਵਾਨ ਜਨਮ-ਭੋਇੰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇੱਥੇ ਜਿਊਣਾ ਨਰਕ ਭੋਗਣਾ ਹੋਵੇ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਹਨ) ਅਤੇ ਸਵਰਗ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ‘ਤੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਜਮਹੂਰੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿੱਜੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਓਥੇ

ਹੀ ਸਜੀਵ ਹੋਣਗੇ। ਸਜੀਵ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤਦ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਟਕਸਾਲ ਸੱਚੀ ਹੋਵੇ।

(੫)

## ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ

ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਮਾਜ ਸਜੀਵ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: “ਅੰਧਾ ਆਗੂ ਜੇ ਥੀਐ ਕਿਉ ਪਾਧਰੁ ਜਾਣੈ” (ਭਾਵ ਜੇਕਰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਮਨੁੱਖ ਆਗੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਠੀਕ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਛਾਣੇਗਾ), “ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥ ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥” (ਜ਼ਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ/ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੀਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਉਪਨਾਮ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਪਏ ਹਨ)। ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ “ਕੋਈ ਆਖੈ ਭੂਤਨਾ ਕੇ ਕਹੈ ਬੇਤਾਲਾ॥ ਕੋਈ ਆਖੈ ਆਦਮੀ ਨਾਨਕੁ ਵੇਚਾਰਾ॥ (ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਵਿਚਾਰਾ ਨਾਨਕ ਇਕ ਪ੍ਰੇਤ ਹੈ, ਕਈ ਆਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦੈਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ॥)” ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, “ਜਿਥੈ ਸਾਇਰੁ ਲੰਘਣਾ ਅਗਨਿ ਪਾਣੀ ਅਸਗਾਹ॥ ਕੰਧੀ ਦਿਸਿ ਨ ਆਵਈ ਧਾਹੀ ਪਵੈ ਕਹਾਹ॥ (ਭਾਵ ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਤੇ ਜਲ ਦਾ ਬੇਬਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਭੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਹੈ।) ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ “ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥” ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਤਨ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਇਕੁ ਨ ਰੁਨਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਜਿਨਿ ਹਉ ਪਿਰਹੁ ਵਿਛੋੜੀ॥) ਅਤੇ ਭਿੰਨਤੀ ਰੈਣ ਨੂੰ ਚਿਤਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਸਮਾਜ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ; “ਲਾ ਇੱਲਾ ਵਾਲਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਿਆ ਮਜ਼੍ਹਬ ਕੀ ਲਗਦਾ ਸਾਲਾ ਹੂ॥...“ਐਨ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਅਵੱਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਰਾ ਥੀਂ ਦੂਰ ਹਟਾਵੇ ਹੂ” (ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ); ਇਸ਼ਕ, ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨਕਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਹੈ, “ਖਾਣ ਵੱਢੀਆਂ ਨਿੱਤ ਈਮਾਨ ਵੇਚਣ, ਏਹੋ ਮਾਰ ਹੈ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ।” ‘ਦਾਤੀ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੀ, ਫੁਰਾ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ, ਬਹਿ ਪਰੇ ਵਿਚ ਪੈਂਚ ਸੱਦਾਵਦੇਂ ਨੇ। (ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ) ਤੇ ਏਸੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੰਦੇ 'ਚ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ “ਸੱਚ ਆਖਣਾ ਈ ਹੁਣੇ ਆਖ ਮੈਨੂੰ, ਏਹੋ ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਵੇਲੜਾ ਈ” ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੀ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹੈ, “ਸਾਨੂੰ ਦਸ ਨਮਾਜ਼ ਹੈ ਕਾਸਦੀ ਜੀ, ਕਾਸ ਨਾਲ ਬਣਾਇਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ। ਕੰਨ ਨੱਕ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਹੈਣ ਕਿਤਨੇ, ਮੱਥੇ ਕਿਨਾਂ ਦੇ ਧੁਰੇਂ ਇਹ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।” ਹੁਣ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਸਕੇ ਜਿਹੜੇ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਦਾ ਬੰਦਾ ਤਰਕ ਦੇ ਦਿਸਹੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, “ਹਾਬੀਲ ਕਾਬੀਲ ਆਦਮ ਦੇ ਜਾਏ, ਆਦਮ ਕਿਸ ਦਾ ਜਾਇਆ” (ਬੁੱਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ) ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਸ਼ਰਾ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, (“ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਰਾ ਦੀ ਲੱਗ ਗਈ ਬਾਜ਼ੀ, ਖੇਡਾਂ ਮੈ ਦਾਉ ਲਗਾ ਕੇ”) ਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ “ਰਹੁ ਇਸ਼ਕਾ ਕੀ ਕਰੇਂ ਅਖਾੜੇ, ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ ਸੂਲੀ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹੇ।”) ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਹੈ, “ਭੱਠ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚਿੱਕੜ ਰੋਜ਼ੇ, ਕਲਮੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗਈ ਸਿਆਹੀ” ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦੀ ਜੁਰਅੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ “ਲੋਕ ਕਾਫ਼ਰ ਕਾਫ਼ਰ ਆਖਦੇ ਤੂੰ ਆਹੋ ਆਹੋ ਆਖ।” ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਤਰਕ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਦਾ ਹੈ, “ਐ ਸ਼ਾਹ ਅਕਲ ਤੂੰ ਆਇਆ ਕਰ (ਭਾਵ ਤਰਕ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿ) ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਕਰਦਿਆਂ ਅਦਬ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀਦਾ, “ਇਕ ਲਾਜ਼ਮ ਬਾਤ ਅਦਬ ਦੀ ਏ”।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸਜੀਵ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਬਦਲਾਉ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਰੌਲਾ ਜਾਂ ਸ਼ੋਰ ਨਹੀਂ, ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਈਜਾਦ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਅਣਮੁੱਲੇ ਮੋਤੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਹੁਣ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ; ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ “ਕਰਣੀ ਕਾਗਦੁ ਮਨੁ ਮਸਵਾਣੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਦੁਇ ਲੇਖ ਪਏ ॥” ਭਾਵ ਆਚਰਣ ਕਾਗਜ਼ ਹੈ, ਮਨ ਦਵਾਤ ਹੈ, ਚੰਗੀਆਂ ਮੰਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(੨)

### ਆਓ, ਯਤਨ ਕਰੀਏ

ਬਾਤ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ। ਜਿਵੇਂ ਜਾਰਜ ਓਰਵੈੱਲ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਿੱਜੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਹ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਾ ਕਰੀਏ ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ; ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਹਾਂ, ਮੱਧ ਵਰਗੀ, ਕੈਰੀਅਰਪ੍ਰਸਤ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੀਏ; ਅਖੌਤੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਈਏ। ਓਰਵੈੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ “ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਪਟ/ਝੂਠ ਹੈ।” ਆਓ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਕਿ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਕਪਟ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਈਏ; ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਹਾਂ; ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਤੇ ਮੈਂ-ਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਰਜ ਓਰਵੈੱਲ ਦਾ ਲੇਖ ‘Politics and the English Language’ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦਾ ਲੇਖ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ’ ਦੁਬਾਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹੀਏ। ਜਾਰਜ ਓਰਵੈੱਲ ਦਾ ਲੇਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਰਵੈੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰ ਲਵੋ ਤਾਂ “ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਮੂਰਖਤਾਈਆਂ/ਬੇਵਕੂਫੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵੀ ਹਨ; ਅਸੀਂ ਉਹ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਾਡਾ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣਾ ਹੈ; ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ। ਮੈਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਮਈ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੈਮੂਅਲ ਬੈਕਟ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, “ਕੀ ਕਦੀ ਯਤਨ ਕੀਤੈ। ਕੀ ਕਦੀ ਅਸਫਲ ਹੋਏ ਜੇ। ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਦੁਬਾਰਾ ਯਤਨ ਕਰੋ। ਦੁਬਾਰਾ ਅਸਫਲ ਹੋਵੋ। ਵਧੀਆ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋਵੋ (Ever tried. Ever failed. No matter. Try again. Fail again. Fail better.) ਆਓ, ਯਤਨ ਕਰੀਏ। ਅਸਫਲ ਹੋਈਏ, ਫਿਰ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਤੇ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋਈਏ। ਅਸਫਲ ਹੋਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਆਓ, ਯਤਨ ਕਰੀਏ, ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਰਲਿ ਮਿਲ ਝੁਰਮਟਿ ਪਾਈਏ’; ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਨਿੱਠ ਕੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ-ਗੋਸ਼ਟਿ ਕਰਨੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਸਾਡੀ ਹੋਣੀ ਹੈ; ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ☪

(ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿਵਸ (21 ਫਰਵਰੀ 2022) ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲੜੀਵਾਰ ਭਾਸ਼ਣ-ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਪਰਚੇ ਵਿਚੋਂ)

ਮੋਬਾ. 9501013006

### ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਅਸਤਿੱਤਵ ਬਾਰੇ

ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਅਸਤਿੱਤਵ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰੁਬਾਈ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ :

ਮੈਂ ਅਗਨੀ ਦਾ ਅਗਨੀ ਮੇਰੀ, ਸਾਡਾ ਏ ਸਾਥ ਚਿਰੋਕਾ  
ਅਗਨੀ ਨੇ ਹੱਥ ਕਲਮ ਫੜਾਈ, ਦੇਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਕਾ  
ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਅੱਗ ਜੁੜਵੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਅਜ਼ਲੋਂ ਸਾਂਝ ਪਕੇਰੀ  
ਸ਼ਾਲਾ ! ਅੱਗ 'ਤੇ ਪਵੇ ਨਾ ਪਾਣੀ ਪੈ ਨਾ ਜਾਏ ਸੋਕਾ

ਮੇਰੇ ਲਈ ਸ਼ਾਇਰੀ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਅਗਨੀ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਕੂੜ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਭਰਮਿਤ ਮਨੋਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਡੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਖ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਰੋਸ਼ਨਾਈ ਅਤੇ ਜਾਗਰਤੀ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜੀਲੇਪਣ ਨੂੰ ਕਵੀ-ਅੰਤਹਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਅਨੁਭਵੀ ਪਕਿਆਈ, ਕਰਮਿਤ ਉਰਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿੱਦਤੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਬਾਝੋਂ ਕੀਤੀ ਤੁਕਬੰਦੀ ਨੂੰ ਝੱਖ ਮਾਰਨ ਤੁਲ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।

“ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਸਫ਼ਾ” ਛਪਣ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਖਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਸੰਗ ਤਿਖੇਰਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਜਗਤ ਦੇ ਮੁਖਤਲਿਫ਼ ਪਹਿਲੂਆਂ ਸੰਗ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਕਰਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਾਹਰੀ ਆਲਮ ਦੇ ਸੁਚੇਰੇਪਣ ਤੇ ਉਚੇਰੇਪਣ ਦਾ ਰੀੜ੍ਹਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਜੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ?”

ਇਹ ਸੁਆਲ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਡੂੰਘੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੀ ਸੁਰਤੀ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ, ਅਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਵਦੇ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੁਆਲ ਦੀ ਤੀਖਣ ਉਰਜਾ ਨੇ ਇਕ ਤਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮੁਹੱਬਤੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਕਾਇਨਾਤ ਤਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਤਰਫ਼ ਮੁਹੱਬਤੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਡੰਗਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਹਿਰੀ, ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ, ਲੋਭੀ, ਕਪਟੀ, ਪਖਰੀਲੀ ਤੇ ਹਾਬਤੀ ਜੀਵਨ-ਚਾਲ ਦਾ ਸਮਿਆਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਖੱਬਲ ਘਾਹ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੜ੍ਹਾਂ ਜਮਾਉਂਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਭਿਅਤਾ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਛਲਾਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਲੀਆਂ ਗੱਡਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੂਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੰਘਾਸਨਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸੰਮੇਹਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਟ ਅਤਿ ਗਹਿਰਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਇਹ ਲੰਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ’ ਚਾਹੇ ਅਜਿਹੀ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਹੂਣੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਣਕਿਹਾ ਪਾਠ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠ ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਂਚੇਤਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਮਹਾਂਮੁਹੱਬਤੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਚੁੰਮਿਆ ਹੈ। ਮੁਹੱਬਤੀ ਖੇੜੇ, ਮੁਹੱਬਤੀ ਮਹਿਕਾਂ, ਮੁਹੱਬਤੀ ਉਚਾਈ, ਮੁਹੱਬਤੀ ਸਚਿਆਈ, ਮੁਹੱਬਤੀ ਗੌਰਵਤਾ, ਮੁਹੱਬਤੀ ਅਖੰਡਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹੀਆਂ। ਅਦੀਬ ਮੁਹੱਬਤੀ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰ ਲੈਣਗੀਆਂ।

-ਦੇਵਿੰਦਰ ਸੈਫੀ

94178 26954

## ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ

ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ  
ਕਿਸੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਤੋਤੇ 'ਚ ਪਾ ਰੱਖਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹਰਗ ਵਿਚ  
ਕੋਈ ਸੰਖੀਆ ਟਿਕਾ ਰੱਖਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ  
ਕਿਸੇ ਟੋਭੇ 'ਚ ਬਿਠਾ ਰੱਖਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ  
ਕਿਸੇ ਉਬਾਸੀ ਹੇਠ ਦਬਾ ਰੱਖਦੇ

ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਆਸਥਾ' ਮੌਸਮ ਮੁਤਾਬਕ  
ਧੁੱਪੇ ਛਾਵੇਂ ਡਾਹੁਣ ਵਾਲੀ ਮੰਜੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਨੈਤਿਕਤਾ' ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਖਰੀਦੀ  
ਸਫ਼ੈਦ ਰੰਗ ਦੀ ਡੱਬੀ ਹੁੰਦੀ

ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਸਿੱਖਿਆ'  
ਆਪਣੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀਆਂ  
ਸੀਖਾਂ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖਣ ਲਈ  
ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਸੰਵੇਦਨਾ'  
ਕੋਈ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਆਦਤ ਹੁੰਦੀ

ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹ ਹਰ ਅਗਨ ਦੀ ਸਤਰ ਵਿਚ  
ਆਪਣੀ ਰਾਖ ਦੇ ਅਰਥ ਭਰ ਲੈਂਦੇ  
ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀ ਹਰ ਗੌਰਵ-ਗਾਥਾ ਨੂੰ  
ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਹਉਮੈ' ਦੀ ਕੰਧ 'ਤੇ  
ਇੱਟ ਬਣਾ ਕੇ ਧਰ ਲੈਂਦੇ

ਉਹ ਦੁਰਗਾ ਤੇ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਦੀ  
ਯੁੱਧ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚਲਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ  
ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਤਲਖੀ 'ਚ ਨੱਚਦੀ ਤਾਰਕਾ  
ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ 'ਚੋਂ ਸਿੰਮਦਾ  
ਸੰਧਾਨੀ-ਅਰਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ

ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਇਸ਼ਟ' ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦੁਆਰਾ  
ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਵੱਲ ਰੋੜ੍ਹੇ ਪੱਥਰ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ  
ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਭਰੋਸਾ'  
ਬਿਰਧ ਹੋਏ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਘੁਣ ਖਾਧੇ ਸੋਟੇ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ  
ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਇਨਸਾਫ਼'  
ਗੌਤਮ ਦੁਆਰਾ ਅਹਿੱਲਿਆ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ

ਸਰਾਪ ਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ  
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਧਰਮ  
ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੀਕ ਪੱਸਰੇ  
ਅੰਨ੍ਹੇਪਣ ਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ

ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਸੱਚਾਈ'  
ਜੁਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਜੀਸਸ ਦੀ  
ਕਰਵਾਈ ਪਹਿਚਾਣ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਜਿੱਤ'  
ਮਾਸੂਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੁਆਲੇ  
ਉਸਾਰੀ ਕੰਧ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਸੂਰਮਤਾਈ'  
ਯਜੀਦ ਦੁਆਰਾ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ 'ਤੇ  
ਥੋਪੀ ਕਪਟੀ ਲੜਾਈ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਭਾਵਨਾ'  
ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਤਕ ਅੱਪੜੀ  
ਬਦਨੀਤੀ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ' ਹਰਨਾਖਸ਼ ਦੁਆਰਾ  
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਜਪਾਉਣ ਲਈ  
ਕੀਤੀ ਜਿੱਦ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਅਣਖ'  
ਹੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਘੜੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ

ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਦੋਸਤੀ'  
ਕਿਸੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਵੱਲੋਂ  
ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਹੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੰਧੀ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਸੋਚਣੀ'  
ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਪਿਆਰ-ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਪਾਉਣ ਵਾਲੀ  
ਕੈਕਈ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਲਈ 'ਸੇਵਾ' ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਲਿਖਵਾ ਕੇ  
ਧਰਮਸਥਾਨ ਦੀ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਲਵਾਈ  
ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ'  
ਕਾਫ਼ੀਏ ਰਦੀਫ਼ੀ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚਲੀ  
ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਭਰਨ ਲਈ ਖੇਡੀ ਬਹਿਰ ਦੀ ਖੇਡ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ

ਜੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹ ਕਿਰਤ ਤੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ  
ਉਹ ਸੁੱਚੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸਰਵੋਸ਼ਠੀ 'ਤੇ  
ਉੱਗੀ ਸੰਜੀਵਨੀ ਦਾ  
ਕਦੇ ਮੰਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ

ਜੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹ ਸਿਕੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਡੇ ਜੇਤੂ ਆਖਦੇ

ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ  
ਸਦਾ ਸ਼ਕੁਨੀਆਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ  
ਉਹ ਦਲਾਲੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਹੀ  
ਸਰਵੋਤਮ ਕਿੱਤਾ ਮੰਨਦੇ  
ਉਹ ਸ਼ੋਅਰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਉਛਾਲ ਨੂੰ ਹੀ  
ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਮ-ਆਨੰਦ ਸਮਝਦੇ

ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਪਾਲ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ਾਬ ਭਰੀ ਰੱਖਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੜਕਣ ਉੱਤੇ ਬਰਫ਼ ਧਰੀ ਰੱਖਦੇ  
ਉਹ ਆਵਦੇ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ  
ਆਵਦੇ ਹੀ ਟੁਕੜੇ ਕਰੀ ਰੱਖਦੇ

ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਝੂਲਦੇ ਬਿਰਖ  
ਵਪਾਰ ਦੀ ਵਸਤ ਹੀ ਜਾਪਦੇ  
ਉਹ ਮਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ  
ਪਲਾਟਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਪਦੇ  
ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹਰ ਦਰਿਆ  
ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀਵਰੇਜ਼  
ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵਗਦਾ  
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸਮਾਨ ਝੂਠੀ ਕਸਮ ਕੱਜਣ ਵਾਲਾ  
ਰੱਬ ਜੇਹਾ ਸਹਾਰਾ ਲੱਗਦਾ

ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਭੁਗਡੂਗੀ ਬਣਾ  
ਕਿਸੇ ਮਦਾਰੀ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੰਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਮ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਾਰਥੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਧਰਮ' ਨੂੰ  
ਫਾਹੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ  
ਰੱਸੀਆਂ ਵੱਟਣ ਲਾ ਦਿੰਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਨੂੰ  
ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦੇ  
ਉਹ ਹਰ ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ  
ਕਿਸੇ ਤੱਕੜੀ ਦੇ ਛਾਬੇ 'ਚ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦੇ  
ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ  
ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੀਮਾ ਪਾਲਿਸੀ ਵਾਂਗ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ

ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ  
ਕੋਈ ਛਿਲਤਰ ਚੁਭੇ ਲੈਂਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ  
ਕਿਸੇ ਗਰਾਰੀ ਦੇ ਦੰਦਿਆਂ 'ਚ ਪਰੇ ਲੈਂਦੇ

ਉਹ ਆਪਣਾ ਅੰਬਰ  
ਕਿਸੇ ਚਿਮਨੀ ਦੇ ਕਾਲੇ ਧੂੰਏਂ

ਓਹਲੇ ਲੁਕੇ ਲੈਂਦੇ

ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਰੀ  
ਕਿਸੇ ਪਹਾੜੀ ਕਿੱਕਰ 'ਤੇ  
ਚੜ੍ਹੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੇ  
ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਂਚਾਲੀ ਨੂੰ  
ਸਦਾ ਲਈ ਜੁਏ 'ਚ ਹਾਰ ਦਿੰਦੇ

ਜੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਮਨ' ਵਿਕਾਊ ਵਕੀਲ ਵਾਂਗ  
ਵਿਰੋਧੀ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਖੇਡਣ ਲੱਗਦਾ  
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਰਣਖੇਤਰ 'ਚੋਂ  
ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਾੜ ਬੋਲਣ ਲੱਗਦਾ  
ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਜ਼ੁਬਾਨ' ਲੱਕੜ ਦੀ ਫੱਟੀ ਬਣ  
ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਪੀਂਘ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਜ਼ਮੀਰ' ਝੂਠੀ ਗਵਾਹੀ ਬਣ  
ਕਿਸੇ ਬੇਕਿਰਕ ਕੁਰਸੀ ਹੱਥ ਵਿਕ ਜਾਂਦੀ

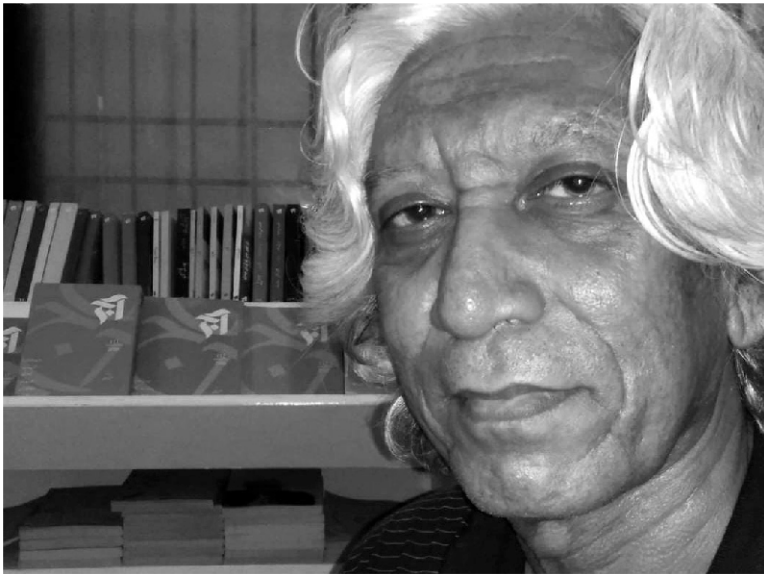
ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਨਜ਼ਰ' ਤਿੱਖੀ ਦਾਤਰੀ ਬਣ  
ਲਹਿਰਾਉਂਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ 'ਚ ਦੌੜਨ ਲੱਗਦੀ  
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੌਰ ਹੈਂਕੜ ਬਣ  
ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਕੌੜਨ ਲੱਗਦੀ

ਉਹ ਕਦੇ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਦੇ  
ਸਵਰਗ ਤੇ ਨਰਕ  
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ  
ਕਿਹੜੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ  
ਉਹ ਕਦੇ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ  
ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਦੇਵਤੇ  
ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਕੋਚਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ  
ਉਹ ਕਦੇ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ  
ਗਾਰਗੀ ਤੇ ਯਾਗਅਵਲਕਯ  
ਕਿਹੜੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

ਜੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ  
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ  
ਇਹ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਗੋਚਰ  
ਕਿਹੜੀਆਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਹਨ  
ਉਹ ਕਦੇ ਬੁੱਝ ਨਾ ਸਕਦੇ  
ਇਹ ਜਿੰਨ ਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ  
ਕਿਹੜੀ ਪੌਣ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹਨ  
ਉਹ ਕਦੇ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਦੇ  
ਸਤਿਯੁਗ ਤੇ ਕਲਿਯੁਗ  
ਕਿਹੜੇ ਛਿਣਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ







## ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ

-ਅਜਮਲ ਕਮਾਲ

-ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ

ਅਜਮਲ ਕਮਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਰਾਚੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਚਰਚਿਤ ਉਰਦੂ ਰਸਾਲਾ 'ਆਜ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹਨ। ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿੱਲਖਣ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਅਜਮਲ ਕਮਾਲ ਲੇਖਕ ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਲਗਭਗ 25 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਰਸਾਲਾ 'ਆਜ' ਲਗਾਤਾਰ ਕੱਢ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਰਦੂ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਇੰਨ੍ਹੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ? ਅਜਮਲ ਕਮਾਲ ਜੀ ਬਾਕੀ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਨੇਚਰ ਦੇ ਹੋਣ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਰਤ 'ਚ ਆਇਆਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।
- ਸ਼ੁਕਰੀਆ ...।
- ? ਅਜਮਲ ਕਮਾਲ ਜੀ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਹਿਤਕ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਆਮਦ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ।
- ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਏ। ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਏ। ਫੇਰ ਅੱਗੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਇਹ ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਹੈਸਿਅਤਾਂ ਨੇ, ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੀ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਤੁਸੀਂ

ਆਪ ਪੜਦੇ ਓ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰਨਾ 'ਚ ਵੰਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਓ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ 'ਆਜ' ਹੈ। ਇਹ 1989 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਕੰਮ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਪਾਠਕ ਹਾਂ।

? ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਠਕ ਨੇ 'ਆਜ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

- ਹਾਂ... ਹਾਂ... ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੇਅਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਪਸੰਦ ਆਉਣ ਲਗਦਾ ਏ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਨਵੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਓ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਇਸ 'ਚ ਖੂਬਸੂਰਤ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪੜਨ ਵਾਲਾ ਦੂਜੇ ਪੜਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੇਅਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹਨ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਵੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 33 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਰਸਾਲਾ 'ਆਜ' ਨੂੰ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ। ਜਿਸਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸਰਕਲ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਸਰਕਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਸਲ 'ਚ ਸਾਡੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ, ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਜਾਂ ਮਿਡਲ ਈਸਟ 'ਚ ਵੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜੋ ਦੂਜੇ ਕਲਚਰ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕਿਵੇਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀ ਮੁੱਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹੜੀਆਂ ਵੱਖ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਅਸੀਂ ਛਾਪੇ ਹੁਣ ਤੱਕ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਸਰੋਕਾਰ ਆਪਸ 'ਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਜੋ ਹੈ ਉਹ ਈਰਾਨ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ। ਅਰਬੀ 'ਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਜੋ ਅਰਬ ਹੈ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ 'ਚ ਹਾਸਿਆਗਤ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪੂਰਾ ਅੰਕ ਕੱਢਿਆ ਇਸ 'ਚ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜੋ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਸ 'ਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਨਣ 'ਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ ਕਿ ਜੋ ਸਾਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ।

? ਅਜਮਲ ਜੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ 'ਚ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਰਸਾਲੇ 'ਆਜ' 'ਚ ਅਜਿਹਾ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਡਰੈੱਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਆਜ' ਹੋਰਨਾ ਉਰਦੂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

- ਉਸ 'ਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਸਾਲੇ ਨੇ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਹੀ ਫੋਕਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਵਾਪਰਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਅਪਨੇ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਫੋਕਸ ਅਜਿਹਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਹੋਰ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਹਾ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕੇ ਵਧੀਆ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਆਨ ਲਿਆ ਹੈ।

? ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਨੁਵਾਦ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਇਕ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਏ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ-ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ'ਚ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਕੰਮ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰਨਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਕਰਕੇ ਅਕਸਰ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋ।

• ਇਸ 'ਚ ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਸਮੱਸਿਆ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ Rural to Urban ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਰਾਚੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੋਕ ਕਰਾਚੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ, ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਕਰਾਚੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਦਬਾਉ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਏਰੀਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਏਰੀਆ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

? ਕੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਟ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ 'ਚ ਹੀ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ?

• ਇਹ ਹੁਣ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਆਮ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

? ਸਮੱਸਿਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

• ਹਾਂ... ਹਾਂ... ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਭ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ 'ਦਿੱਲੀ ਕੀ ਦੀਵਾਰ' ਲਿਖੀ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸ 'ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਕੱਚੀ ਆਬਾਦੀ 'ਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜੋ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਚੋਂ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਲੀਜ਼ ਜਮੀਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਪਨੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਹ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਤੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਤੱਕ ਦਾ ਕੰਮ ਸਭ ਉਹ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਅਸਲ 'ਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ, ਇਹ ਸਭ ਏਸ਼ੀਆ 'ਚ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਮਾਈਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਜੋ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸੇ ਦੀ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਜੋ ਸਲੂਕ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਉਸ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਸਲੂਕ ਹੁਣ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਰਕਰੇਬਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਕਈ ਮੁਲਕ ਅਸਾਨੀ

ਨਾਲ ਆਉਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹੁਣ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਕੋਲ ਲੇਬਰ ਫੋਰਸ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਮਿਹਨਤੀ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਾਤਾਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ 'ਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵੀ ਲੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿਰਤ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- ?
- ਅਜਮਲ ਜੀ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਤੁਹਾਡੇ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਬਣਦਾ।
  - ਸਾਡੇ ਉਧਰ ਵੀ ਬੜੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਆਉਂਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ, ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚੋਂ ਲੋਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੋਝਣ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹੇ ਵਧਿਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਉਧਰ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਲਿੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਵਧਿਆ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਹਨ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬਰ ਬੇਕ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਸੰਭਾਵਨਾਮਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਲੈਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਸਤੀਵਾਦ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਹਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਮਾਰਕੇਜ਼ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਲੋਕ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਇਧਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਲ ਵੀ ਡੀਮਾਂਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਪੀਲ ਹੋਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਇਹ ਸਭ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।
  - ?
  - ਅਜਮਲ ਜੀ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ 'ਚ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਮਾਜ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਅੱਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਕਾਸਟ ਜਿਹੇ ਸਮਲੇ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕ੍ਰੀਟਿਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
  - ਦੇਖੋ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਸਟੇਜ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ਾ 'ਅਯਰ ਵੇਗ' ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਾਹ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚ ਜੋ ਸਾਰਾ ਫਿਓਡਲ ਕਰੈਕਟਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸਿਫਰ ਸੇ ਏਕ ਤੱਕ' ਦਾ ਅਕਸਰ ਜਿਕਰ ਕਰਦਾ। ਉਦੇ 'ਚ ਨਾਇਕ ਇਕ ਪਟਵਾਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਮਾਤੀ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਕੇ ਇਕੱਠੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਕੋਠੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਕਾਲਜ 'ਚ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਸਹਾਇ ਹੈ। ਤੇ ਨਾਇਕ ਕਿਸੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸੈਂਟਰ 'ਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਫਿਰ ਇਕ ਕੰਪਿਊਟਰ ਗੇਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਪਟਵਾਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦਾ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ 'ਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਕੇ ਸਿਸਟਮ 'ਚ ਰਾਜ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ

ਬਣਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਜਮਾਤ 'ਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਜਿਆਦਾ ਮਿਜ਼ੋਰਟੀ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉਵੇਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਮਾਤੀ ਤੇ ਜਾਤੀ ਅੰਤਰ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁਣ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ।

- ? ਕਮਾਲ ਜੀ ਇਹ ਜੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਰਹਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੀ ਰੋਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਰੰਚਨਾ 'ਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮਾਡਲ ਵਧੇਰੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ 'ਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਿਮਿਨਲ ਟ੍ਰਾਈਬ ਐਕਟ ਨਹਿਰੂ ਸਮੇਂ 1956 ਨੂੰ ਡੀਨੋਟੀਫਾਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਕੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਐਕਟ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ।
- ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਾਂਗਲੀ ਜੋ ਟਰਾਈਬਜ਼ ਹਨ, ਕੁਣ ਆਦੀਵਾਸੀ ਟ੍ਰਾਈਬਸ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤਨਾ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਸਟੇਟ ਉਸ ਕਾਸਟ ਡਿਫਰੈਂਸ ਨੂੰ ਰਿਕੋਨਾਈਜ਼ਡ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਹੱਕ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ +ਅਕ ਠਕਅ ਰਅਕ ਵਜਪੀਵ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ 'ਚ ਵੀ ਅਜੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਤੀ ਐਂਗਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਧਰਮ ਦਾ ਐਂਗਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਉੱਥੇ ਮੈਨੋਰਟੀਜ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ 2% ਕਰੀਬ ਹੈ। ਪਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਹੈਲਪ ਕਰਦਾ ਇਉਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੈਲਪ ਕਰਦਾ।
- ? ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾ ਬਾਰੇ ਜਿਕਰ ਹੁੰਦਾ? ਤੁਹਾਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਕਿੰਨਾਂ ਕੁ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
- ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ ਭਾਰਤ 'ਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਦੇ 'ਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਦਲਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਦੋਲਨ ਨਹੀਂ ਉਠਿਆ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਉਰਦੂ 'ਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਕਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਪਰੋਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਦੂਜਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਜੋ ਹੈ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਵੀ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਹਨ। ਉਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਉਰਦੂ 'ਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ? ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੋਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ।
- ਸਾਡਾ ਜੋ 1973 ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਛਾਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਡੇ ਖਿੱਤੇ ਚਾਰੇ ਹਨ ਭਾਵ ਕਿ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚੇਸਤਾਨ ਤੇ ਪਖਤੂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿਸਟਰੀ ਹੈ ਉਸਨੇ ਅਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ।
- ? ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ।

- ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉਲਟੀ ਹੈ 1860 ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਉਰਦੂ ਦਾ ਜੋਰ ਸੀ। ਉਰਦੂ 'ਚ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ 'ਚ ਹੀ ਹੋਰ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਮਤਲਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਜੋ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਿਮ ਤਿੰਨੋਂ ਵੱਡੇ ਗਰੁੱਪ ਜੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਉਰਦੂ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਸ਼ਿਅਨ 'ਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਹੈ। ਉਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵੱਡੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜੋ ਨਿਕਲਦੇ ਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਤਾਪ' ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਰਦੂ 'ਚ ਨਿਕਲਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਹੀ ਉਰਦੂ 'ਚ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮਹਾ ਸਭਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਲਿਟਰੇਚਰ ਉਰਦੂ 'ਚ ਲਿਖਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਡੋਪਟ ਕਰ ਲਿਆ।

? ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਹੁਣ ਭਾਰਤ 'ਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵੱਲ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਵੱਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

- ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਕਿਉਂਕਿ ਉਰਦੂ ਲਗਤਾਰਤਾ 'ਚ ਰਿਹਾ ਏ। ਮਤਲਬ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਅਡੋਪਟ ਕੀਤਾ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਰਦੂ 'ਚ ਕੰਮਕਾਜ ਵੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਿੰਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਥੇ ਜੋ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਉਹਨਾਂ ਉਰਦੂ 'ਚ ਲਿਖਿਆ, ਹੁਣ ਵੀ ਉਰਦੂ 'ਚ ਲਿਖਦੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਲੋਕ ਨੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨੇ।

? ਨੌਂ ਕਰੋੜ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੀ ਉਰਦੂ ਵੱਲ ਅਕਰਸ਼ਿਤ ਹਨ ? ਕੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਈ। ਉਧਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਅਲਗ ਅੰਦੋਲਨ ਰਿਹਾ, ਬਲੋਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੀ ਹਲਾਤ ਏ? ਸਟੇਟ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ।

ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਟੇਟ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੈ। ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਮੰਟੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਟੇਟ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਰਦੂ 'ਚ ਲਿਖੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ਉਹ ਉਰਦੂ ਹੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਗੋਂ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਹੈ।

? ਕੀ ਸਟੇਟ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ?

- ਮੈਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਤਿੰਨ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ 'ਚ ਪਖਤੁਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰੋਵਿਨਸ ਦੀ ਅਪਨੀ ਜੁਬਾਨ ਉਰਦੂ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਏ ਲਿੰਗਿਉਲ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਲਨ 'ਚ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਪਸ਼ਤੋਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਪਨੇ ਅਕਸਪਰੈਸ਼ਨ ਲਈ ਉਰਦੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਉੱਧਰ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ, ਉਹ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਖਤੁਨ ਨੇ ਤਾਂ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੇਖੋ ਸਿੱਧ ਵੀ ਬਾਏ ਲਿੰਗਿਉਲ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਪਣਾ ਅਕਸਪਰੈਸ਼ਨ ਸਿੱਧੀ 'ਚ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਰਦੂ 'ਚ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਟੇਟ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੀਡੀਆ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

? ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕੀ ਸਟੇਟ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਸੁਚੇਤ ਹੈ? ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਰਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦੀ

ਹੈ।

- ਹਾਂ, ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਟੇਟ ਨੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵਿੱਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ 'ਚ ਹਾਸਲ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਾਲੇ ਸਟੇਟ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਸੈਂਸਟਿਵ ਹੈ।
- ? ਕੀ ਇਹ ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।
- ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਖੁਦ ਇਹ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- ? ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿੰਧ 'ਚ ਮੌਜੂਦ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰਾ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।
- ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਵਧੇਰੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸਿੰਧ 'ਚ ਹੈ ਉਹ ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਬਹੁ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਬਲੋਚ ਕਿਸੇ ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਉਹ ਉਰਦੂ ਵੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੋ ਜੁਬਾਨ ਹੈ ਉਸ 'ਚ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਲੋਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਏ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਤੇ ਸਿੰਧ 'ਚ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਸਿਕ ਜੁਬਾਨ ਜੋ ਹੈ ਉਹ ਸਰਾਇਕੀ ਹੈ।
- ? ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਅਲਗ-2 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦਾ ਏ?
- ਨਹੀਂ, ਉਸ 'ਚ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵਧੇਰੇ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹੀ ਫੋਕਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕਈ ਲੋਕ ਨੇ ਜੋ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੇ, ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਵੀ ਨੇ।
- ? ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਬਲੋਚੀ, ਸਿੰਧੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਚਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਕਰਨ 'ਚ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ਇਹ ਸਭ ਰੁਝਾਨ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਵੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਸਿੰਧੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰਨਾ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹਾਂ ਸਿੰਧੀ 'ਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਸਿੰਧੀ ਦੇ ਵੀ ਜੋ ਵੱਡੇ-2 ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਲਿਖਦੇ ਨੇ ਸਿੰਧੀ ਵੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵੀ।
- ? ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਵਿਗੰਠਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਪਰੋਚ ਦੇ ਸਮਰਥਨ 'ਚ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਇਸਦਾ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਏ।
- ਨਹੀਂ, ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਇਹ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ 'ਚ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਕੈਂਪ ਸਨ ਇਕ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਕੈਂਪ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਮਰੀਕੀ ਕੈਂਪ, ਉਦੇ 'ਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੇ ਕੈਂਪ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਪੋਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਏਸ਼ੀਆ ਚਾਹੇ ਲੇਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵੀ, ਉਹ ਸਭ ਲਿਬਰਲ ਪੋਲਸੀ ਤੇ ਆ ਗਏ ਨੇ। ਹੁਣ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਇਕ ਮੁਲਕ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ। ਭਾਰਤ ਵੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ 'ਚ ਸੀ, ਨਾਨ ਅਲਾਈਨ ਵੀ ਸੀ। ਨਾਨ ਅਲਾਈਨ ਮੂਵਮੈਂਟ 'ਚ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਗਰਮ ਵੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਨ ਅਲਾਈਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਦੋ ਕੈਂਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਇਕ ਨਾਲ ਤਸੀਂ ਅਲਾਈਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਵਪਾਰ ਸੰਧੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ 'ਚ ਹਨ।
- ? ਕੀ ਹੁਣ ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੈ? ਜਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

- ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ 'ਚ ਹੁਣ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਇਹ ਜੋ ਚਾਰ ਪੰਜ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਭਾਰਤ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਨੇਪਾਲ, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਮ ਲਗਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਲਚਰ ਦਾ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ 'ਚ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚਾਹੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ 1947 ਦੀ ਵੱਡੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ 'ਚ ਤਮਿਲ ਹਿੰਸਾ ਦੇਖਦੇ ਇਹ ਜਿਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੀਕਰਣ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਿੰਸਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਏਸ਼ੀਆ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕਲਚਰ 'ਚ ਖਰਾਬੀ ਹੈ। ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕ ਹਿੰਸਕ ਮੌੜ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਏ।

? ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ 'ਚ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹਿੰਸਾ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

- ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਰੀਬ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ। ਦੂਸਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ। 1947 ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਪਾਕਿ ਵੰਡ 'ਚ ਇਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਅਲਗ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸ 'ਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੀ ਉਹ ਕਤਲ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਪਰ ਇਥੇ ਜੋ ਅੰਦੋਲਨ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਹਿੰਸਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਮਿਲ ਅੰਦੋਲਨ 'ਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਉਹ ਵੀ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਦੋ ਵੱਡੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤਜਰਬਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਲੈ ਕੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਫੇਰ ਕਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

? ਅਨੁਵਾਦ ਵਜੋਂ ਕੀ ਦੇਖਦੇ ਹੋ ਕੀ ਏਸ਼ੀਆ ਮੁਲਕਾਂ 'ਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਖਲ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਵਧਿਆ?

- ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵੀਂ ਨੂੰ ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਿਜ਼ ਜੁਬਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਜਦੋਂ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹੁਣ ਇਧਰ ਦੇ ਉਧਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸੌਖ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਧਰ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਫਾਰਸੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਉਧਰ ਜਾ ਕੇ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਧਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਨ 'ਚ ਵੀ ਅੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਜੋ ਅਸਲ ਤੇ ਬੇਸਿਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯਥਾਰਥ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੇਸਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਨੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਜ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ 'ਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਜੋ ਇਕ ਬਿਜ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਤਮਿਲ ਤੇ ਮਿਗਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜੇਕਰ ਸਿਗਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿਨਹਾਲੀ 'ਚ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰੋਗੇ ਜੇਕਰ ਤਮਿਲ ਹੈ ਤਾਂ ਤਮਿਲ 'ਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਵੋਗੇ। ਹੁਣ ਜੋ ਜਿਆਦਾ ਸਿੰਹਾਲਾ ਜਨਸੰਖਿਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਤਮਿਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਤਮਿਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਹਾਲਾ ਇਉਂ ਉਹ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਕ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜੁਬਾਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਇਹ ਇਕ ਬੇਵਕੂਫੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਈ 'ਚ ਵੀ ਦੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।



- ? ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਛਾਣ ਦੇਣ ਲਗਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਛਾਣ ਵਿਚਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਂ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਚਾਹਤ, ਕੀ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਰੁਝਾਨ 'ਚ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਰਿਹਾ।
- ਦੋਸਤੀ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕ ਸਰਹੱਦ ਹੀ ਕੋਈ ਰੋਲ ਪਲੇਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪੂਰਾ ਮਿਡਲ ਈਸਟ ਤੇ ਪੂਰਾ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲੈਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨੇ।
- ? ਅਜਮਲ ਜੀ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖੀਏ ਪਰਵਾਸ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਆਦਿ ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ। ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਅਸੀਂ ਅਮਰੀਕਨ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ 'ਕੈਪਿਟਲ' ਵਰਗੀ ਕਿਰਤ ਵੀ ਵੱਧ ਵਿਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਲਗਦਾ ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰੈਸਿਵ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਸਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿਤ ਪੜਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸ 'ਚ ਕੋਈ ਫੈਕਟ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਇਥੇ 'ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ 'ਚ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਲੇਖਕ ਉਹ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਏ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ 'ਚ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜੋ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਹੈ ਉਸ 'ਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟ੍ਰੈਂਡਸ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਕੰਜ਼ਿਉਮਰ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ? ਅਜਮਲ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਚਰਚਿਤ ਰਸਾਲਾ 'ਆਜ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋ। ਇਸ ਹੈਸੀਅਤ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਆਖਿਰ 'ਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?
- ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਕਿ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਉਹ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਟੀ.ਵੀ. ਦੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਰ ਮੋਬਾਇਲ 'ਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਦਿੰਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੜਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜੋ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਇਹ ਮਨਫੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- (ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਅਜਮਲ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਰਵੀ ਕੁਮਾਰ, ਖੋਜਾਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ)



ravi.kumar.ajit@gmail.com  
Mob. 9464170594

ਜਿਹੜਾ ਦੁੱਖ ਆਰਥਕ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੈ—ਉਹਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਝੱਟ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਦੁੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋਵੇ – ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਧਰਾਤਾ ਪਸਰ ਜਾਂਦੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੈ – ਉਹ ਏਹਦਾ ਕਾਰਣ ਬਾਹਰ ਲਭਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਹਰ ਖਲੋਤਾ ਬੰਦਾ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ (Escape) ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਓਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਅੜ ਕੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਗਜੀਤ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ – ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਏਹਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਓਦੋਂ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦਾ ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੁੱਖ ਦੇ ਹੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਅੰਧਰਾਤੇ ਦੁੱਖ ਨੇ ਜਗਜੀਤ ਨੂੰ ਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹਨੇ ਸਦਾ ਲਈ ਰੂੜੀ ਤੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੁੱਖ ਦੀ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਓਹਦੇ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਡਿੱਗਣ ਮਗਰੋਂ ਜਗਜੀਤ ਇਕੋ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕੀਤਾ – ਰੋਹ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਫੁੱਲ ਹੋਣ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ। ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਦੁੱਖ ਉਹ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਾਵਿ ਬਣ ਗਿਆ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਖ ਦਾ ਪਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪੈਰ ਤਿਲਕਣ ਤੋਂ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਦੇ ਢਹਿਣ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਜਗਜੀਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਸਾਰ ਵੀ ਦਿਲ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿਲ ਕੱਢਣ ਜਿੰਨਾ ਹੈ। ਬਕੋਲ ਜਗਜੀਤ ਸੰਧੂ ਦੇ : ਬਿਸਕੁਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ / ਕੱਪ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਨਾਲ ਵੀ / ਪੀ ਲਈਦੀ ਹੈ ਚਾਹ / ਖ਼ਸਤਗੀ ਨਾਲ ਵੀ...

-ਸੁਖਪਾਲ

## ਲਿਖਤਮ ਐੱਨ. ਆਰ. ਆਈ

ਚਲੋ !

ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਈਆ ਘੱਟ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਕਹਿ ਲਓ

ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਯਕੀਨ

ਕਿ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਯੋਧੇ ਦੇ

ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੱਠਾ ਮੱਠਾ ਦਰਦ

ਹੋ ਸਕਦੈ

ਫੌਜੀ ਸਿਰ 'ਚ ਬੜੀ ਵਾਰ

ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਆਪਸ 'ਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਅਤੇ ਫਟ ਜਾਂਦੈ ਕੋਈ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਿਜਾਬ

ਹੁਣ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ

ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀ ਅਰਥ ਹਿੰਸਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਮੈਂ ਤਾਂ ਝੱਟ ਮੰਨ ਜਾਵਾਂ

ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ

ਕਿ ਮੈਂ ਸੱਜਰਾ ਹੀ ਮਰਿਆ ਹਾਂ ਆਸਾਮ 'ਚ ਕਿਤੇ

ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਲਾਸ਼ ਤੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਓ

ਤੁਸੀਂ ਚਲੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਉਣਾ ਸਿੱਖ ਮੰਨ ਲਓ

ਪਰ ਮੈਥੋਂ  
ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਹਾੜੇ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਿਮਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ  
ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ...ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ  
ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼  
ਮੈਰੀ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਕਹਿਣ ਵੇਲੇ ਕਿਵੇਂ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ

ਮੈਂ ਵੇਖੋ  
ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਚ ਨਿਗਲਦਾ ਹਾਂ  
ਫਿਰ ਗੁਆਂਢੀ ਨਾਲ ਮੁਸਕਾਨ ਵਟਾਓਂਦਾ ਹਾਂ  
ਫਿਰ ਗੁਰੂਘਰ ਜਾ ਕੇ ਦੁਖ ਵੰਡਾਓਂਦਾ ਹਾਂ

ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਓ  
ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬੇਹਤਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਓ  
ਤੁਸੀਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਓ  
ਸ਼੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ

## **ਗਜ਼ਲ**

ਮੈਂ ਆਸ਼ਿਕ ਸਮਰੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ  
ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਸਿਰਲੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ  
ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਕਵਿਤਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ  
ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ  
ਚੇਤੈ, ਮੈਥੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇਰੇ ਨੂੰ ਕੋਫ਼ਤ ਸੀ  
ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ  
ਜਿਸਦੀ ਸੁਰਖੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਸ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਦਾ  
ਓਸੇ ਖਬਰ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ  
ਪਾਰ ਕੰਧੋਲੀਓਂ ਕੋਲੇ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ, ਫਿਰ ਵੀ  
ਪੌਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਸੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ

## **ਗਜ਼ਲ**

ਪੁੰਨਿਆ ਘੁਲਦੀ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਸੁਪਨਮਈ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਲਈ  
ਚੰਨ ਚਾਨਣੇ ਰੇਤ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਪਹਿਨ ਰਹੀ ਆਂ ਤੇਰੇ ਲਈ  
ਛੋਹਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੀ ਮੇਰੇ ਕਵਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣੇ ਨੇ  
ਓਹ ਕੀ ਜਾਣੇ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਕੱਜਦੀ ਪਈ ਆਂ ਤੇਰੇ ਲਈ

ਲੈ ਆਪਣੇ ਦਿਨ੍ਹਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਰਤੀਬ 'ਚ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਹੀ  
ਫਿਰ ਅੱਜ ਅੱਠਾਂ ਪਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਬੀਤ ਗਈ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਲਈ

ਝੱਟ ਕੁਮਲਾਵਾਂ ਝੱਟ ਖਿੜ ਜਾਵਾਂ ਲਰਜ਼ ਕੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹ ਹੋ ਜਾਂ  
ਸੂਖਮ ਜਹੀ ਆਂ ਸੋਹਣੀ ਜਹੀ ਆਂ ਕਵਿਤਾ ਜਹੀ ਆਂ ਤੇਰੇ ਲਈ

## ਨਿਰਵਾਣ

ਸੁਰਗ ਮੰਗਣਾ  
ਦਰਅਸਲ ਮੌਤ ਮੰਗਣਾ ਹੈ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ !  
ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਮੈਨੂੰ  
ਮੋਖਸ਼, ਨਾ ਬੈਕੁੰਠ

ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ  
ਤੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜੂਨ ਠੁਕਰਾਵਾਂ  
ਮਿਰਤੂ ਵੀ

ਤੂੰ ਜੋ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੈਂ  
ਮੈਂ ਉਹ ਸਭ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ

ਪਾਵਨ ਰਚਨਾ  
ਕਰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਕਰ

ਮੁਕਤ ਨਾ ਕਰ  
ਏਵੇਂ ਹੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖ  
ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ

## ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ

ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸੋਫ਼ੋਕਲਸ ਨਹੀਂ  
ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਈਡੀਪਸ ਨਹੀਂ  
ਵੈਸੀ ਅਲੋਕਾਰਤਾ ਕਿੱਥੇ ?  
ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਹਿਮ ਜਿਹੈ ਬੱਸ  
ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਵਾਰਤਾ ਕਿੱਥੇ ?  
ਨਿੰਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਹਿਮ ਜਿਹੈ ਬੱਸ

ਓਰੇਕਲ ਦਾ ਆਖਾ ਮੋੜਾਂ ?  
ਮਠਧੀਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲਵਾਂ ਲੜਾਈ ?

ਇਕ ਫਿਤਨਾ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਤੋੜਾਂ ?  
ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਦੀ ਬਣੀ ਬਣਾਈ

ਬੋਲਣ ਬੋਲਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਨਾਂ  
ਬੋਲ ਦਿਆਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਨਹੀਂ  
ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸੋਫੋਕਲਸ ਨਹੀਂ  
ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਈਡੀਪਸ ਨਹੀਂ

ਕਹਾਂ ਕਿ ਮਾਨਦੰਡ ਹਨ ਬੋਦੇ ?  
ਵੈਰ ਸਫਿੰਕਸਾਂ ਨਾਲ ਕਮਾਂਵਾਂ ?  
ਅਉਧ ਗਏ ਫਲਸਫੇ ਥੋਡੇ,  
ਸਿੱਧ ਕਰਾਂ ਖਾਧਾ ਵੀ ਜਾਵਾਂ ?

ਜਾਂ ਫਿਰ ਹੁਣੇ ਡੰਡੋਤ ਬਣਾਵਾਂ  
ਸਾਰਾ ਹਾਂਜੀ ਹਾਂਜੀ ਹੋ ਜਾਂ  
ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੋਹ ਕੇ ਸੋਹਰ ਗਾਵਾਂ  
ਰਹਿੰਦੀ ਉਮਰ ਸੁਆਂਗੀ ਹੋ ਜਾਂ

ਲਫਜ਼ਾਂ ਸੰਗ ਡਿਕੈਥਲਨ ਮੇਰੀ  
ਬੇਕਸ ਹਾਂ ਲੇਕਿਨ ਨਾਕਸ ਨਹੀਂ  
ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸੋਫੋਕਲਸ ਨਹੀਂ  
ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਈਡੀਪਸ ਨਹੀਂ

ਪਲ ਪਲ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਜਿਓਣਾ  
ਗੁਣ ਹੈ ਜਾਂ ਔਗੁਣ ਹੈ ਮੇਰਾ  
ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਦਿਨ ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਆਓਣਾ  
ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਇਹ ਹੁਣ ਹੈ ਮੇਰਾ

ਅੱਥਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਈਆਂ  
ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗ ਭਰਨ ਅਜੇ ਵੀ  
ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਮਾਈਆਂ ਜਹੀਆਂ

ਸਭ ਕੁਝ ਸੈਂਸਰ ਕਰਨ ਅਜੇ ਵੀ  
ਮੇਰੇ ਤੇ ਵੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ  
ਮੇਰੇ ਨਾਓਂ ਕੋਈ ਨਫਸ ਨਹੀਂ

ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸੋਫੋਕਲਸ ਨਹੀਂ  
ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਈਡੀਪਸ ਨਹੀਂ...



## ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ : ਇਕ ਜੀਵਨ ਝਾਤ

-ਪੇਸ਼ਕਸ਼ : ਬਲਦੇਵ ਚੱਕ ਸਕੰਦਰ

(ਸਕੌਲ.ਇਨ 'ਚੋਂ ਅਨੂ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਲੇਖ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ)

“ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਜੂ ਜਿਸ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਲਈ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ”

♦ ♦ ♦

ਗੱਲ 18 ਨਵੰਬਰ 1920 ਦੀ ਹੈ। ਔਰੇਗਨ (Oregon), ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਚਾਰਲਸ ਵੋਲਵਰਟਨ (Charles Wolverton) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਆਲਮੀ ਜੰਗ ਦਾ ਵੈਟਰਨ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਕਾਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਦੋਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ‘ਉੱਚ ਜਾਤਿ ਦਾ ਆਰੀਅਨ ਹਿੰਦੂ’ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕਾਕੇਸ਼ੀਅਨ (Caucasian) ਹੈ, ਮਤਲਬ ਉਹ ਇਕ ਗੋਰਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਬਹਿਸ ਬਸਾਹੀ ਮਗਰੋਂ ਜੱਜ ਵੋਲਵਰਟਨ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਜਿਤਾਏ ਹੋਏ ਬਿੰਦ ਦੇ ਨੈਚੂਰਲਾਈਜ਼ਡ (naturalised) ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਔਰੇਗਨ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਕੋਰਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਕਾਜੀ ਬਲਸਾਰਾ ਤੇ ਅਖੋਏ ਕੁਮਾਰ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਦੇ ਕੇਸ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਬਿਕਾਜੀ ਬਲਸਾਰਾ ਨੈਚੂਰਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (1909) ਕੇਸ ਤਹਿਤ ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰੀਅਨ ਵਜੋਂ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਗੋਰੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। 1913 ਵਿਚ ਕੋਰਟ ਨੇ ਅਖੋਏ ਕੁਮਾਰ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ‘ਉੱਚ ਜਾਤੀ ‘ਦਾ ਨੌਰਥ ਇੰਡੀਅਨ ਆਰੀਅਨ’ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ‘ਕਨੂੰਨੀ ਮਿਸਾਲ’ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਓਸ ਵੇਲੇ ਓਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕੋਰਟਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਫੈਸਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਕਨੂੰਨੀ ਮਿਸਾਲ, ਵਿਧਾਨਿਕ ਮਨਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਬੂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਉਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੂਵਮੈਂਟਸ ਉੱਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਚੀਨੀ, ਜਪਾਨੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਸਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜੀਨਾਂ (Genes) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬੇਹਤਰ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨਸਲਪ੍ਰਸਤ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਔਰੇਗਨ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਬਿੰਦ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਮਰੀਕੀ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਤੇ ਨੈਚੂਰਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਰਨਰ ਤੌਮਲਿਨਸਮ (Vernor Tomlinson) ਨੇ ਚੈਲੰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ‘ ਹਿੰਦੂ ‘ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਾਕੇਸ਼ੀਅਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਹ ਕਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗੋਰੇ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਕੋਰਟ ਨੇ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਕਿ ਬਿੰਦ ਨੇ ਝੂਠ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਔਰੇਗਨ ਦਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਅਟਾਰਨੀ ਲੈਸਟਰ ਹਮਫਰੇਅ (Lester Humphreys) ਜਿਸਦਾ ਹੁਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਗੋਰੇ ਨਸਲਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਆਖਰ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ 1921 ਵਿਚ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੈਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ (San Francisco) ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਸਰਕਟ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਦਾਖਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਅਗੋਂ ਇਹ ਕੇਸ ਅਮਰੀਕੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਤਕਰੀਬਨ ਸੋਲਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕੋਰਟ ਔਰੇਗਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿੰਦ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਫੈਸਲਾ

‘ਨਸਲੀ ਫਰਕ’ ਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ‘ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ’ ਦਾ। ਕੋਰਟ ਦੇ ਏਸ ਫੈਸਲੇ ਨੇ ਅਗਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਕਿਹਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਹਨੂੰ ਨਾ। 1917 ਦੇ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਐਕਟ (The Barred Zone Act) ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕੋਰਟ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਇਕ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ 65 ਹੋਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮਦਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੋਰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਕਨੂੰਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਦੇ ਏਲੀਅਨ ਲੈਂਡ ਐਕਟ (Alien Land Law Act) ਅਤੇ ਔਰੇਗਨ ਦੇ ਬਿਜਨਸ ਰਸਟ੍ਰਿਕਸ਼ਨ ਐਕਟ (Business Restriction Act 1923) ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਕਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਨਾ ਜ਼ਮੀਨ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਡਾਕਟਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ।

ਬਿੰਦ ਜੋ ਇਸ ਕੇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਣਥੱਕ ਜਦੋਜਹਿਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਬੇਹੱਦ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ।

ਬਿੰਦ ਦੀਆਂ ਜੀਅ ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਖਰ ਜਦ 1936 ਵਿਚ ਨਾਈਲੀ ਐਕਟ (Nye-Lea Act) ਪਾਸ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਸਾਬਕਾ ਫੌਜੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਾਇੰਜ਼ਤ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਨੈਚੂਰਲਾਈਜ਼ਡ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਮਰੀਕੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ। ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੱਕ ਲੈਣ ਲਈ ਹੋਰ ਦਸ ਸਾਲ ਲੱਗੇ ਜਦ 1946 ਵਿਚ ਲਿਊਸ ਸੈਲਰ ਐਕਟ (Luce-Celler Act) ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ 100 ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਕੋਟਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

## ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਮਸਾਂ ਵੀਹਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਹੋਣਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਦੋਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕੱਚੇ ਜਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਹੀ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 03 ਅਕਤੂਬਰ 1892 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕੰਬੋ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ’ਚੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੇਜਰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਈਸਰ ਕੌਰ ਭਾਵੇਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਸਦੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਮਿੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਰਜੀਵਤਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਗੁਰ ਘਰ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1924 ਵਿਚ ਲਹੌਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫੇਰੂ ਵਾਸਤੇ ਲੱਗੇ ਸਿੱਖ ਮੋਰਚੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1921 ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ 86 ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 32 ਕੰਬੋਜ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟਣੀ ਪਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿਲਟਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵੀ ਗਵਾਉਣੀ ਪਈ ਪਰ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟੇ। ਸਗੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕੰਬੋਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਅਣਥੱਕ ਜਦੋਜਹਿਦ, ਉਸਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ’ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਆਮੰਡਾ ਡੀ ਲਾ ਗਾਰਜ਼ਾ (Amanda de la Garza), ਉਸ ਦੀ ਬਾਇਓ ਗਰਾਫਰ, ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਟਾਪੂਆਂ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਪੋਰਟ ਬਲੇਅਰ ਦੀ ਸੈਲੂਲਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ



ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ



ਘੁਲਾਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖਿਆ।

ਬਿੰਦ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਮੈਟਾਫਿਜ਼ਕਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਬਣਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਈ। ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਉਸਨੇ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਰਨ ਆਏ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ,

“ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਚੇਤੇ ਰੱਖੀਂ :

ਪਹਿਲੀ...ਨਾ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਵੀਂ ਨਾ ਉਧਾਰ ਲਈਂ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ

ਦੂਜੀ...ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਨਾ ਡਿੱਗੀਂ

ਤੀਜਾ...ਨਾ ਬੀੜੀ ਪੀਵੀਂ, ਨਾ ਸਿਗਰਟ, ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਸ਼ਾ

ਚੌਥੀ...ਕਦੀ ਬੀਤੇ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਜੀਣਾ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ‘ਚ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖੇਂਗਾ ਤੇ ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਫਤਹਿ ਪਾਵੇਂਗਾ। ਪਰ ਅਗਰ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕਦੀ ਨਾ ਵਖਾਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਮਦਿਲ ਹੋਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ”।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਸਾਂ ਉੱਨੀ ਸਾਲ ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਬਾਪੂ, ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਈ ਖੂਨ ਵਗਦਾ। ਇਹ ਬੰਦਾ ਤੇਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਖ਼ਰਾ ਉੱਤਰੇਗਾ ਤੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਰੇਗਾ”। ਫਿਰ ਬਾਪ ਨੇ ਬਿੰਦ ਨੂੰ 2000 ਰੁਪਏ ਦੇਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹੀ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰਬੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਾਹ ਜਾਕੇ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਖੁਦ ਬਣਾ।”

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ( 1914-1920 ) ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਤੇ ਆਰਾ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਐਸਟੋਰੀਆ, ਔਰੇਗਨ ਦੀ ਹੈਮਿੰਡ ਲੰਬਰ ਕੰਪਨੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਐਸਟੋਰੀਆ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਾਮੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ, ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ ਚਾਹੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਰਾਹ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਅਪਨਾਉਣੇ ਪੈਣ। ਗ਼ਦਰ ਲੀਡਰ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਅਖਬਾਰ, ਪਰੈਸ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ, ਜਿਹੜਾ ਸੈਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਵਿਚ ਸੀ, ਵਾਸਤੇ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ।

1916-1917 ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੀਡਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਵੀ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1918 ਵਿਚ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਣ ਲਈ ‘ਹਿੰਦੂ-ਜਰਮਨ ਸ਼ਾਜਿਸ਼’ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ਦਰੀ ਲੀਡਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਬਿੰਦ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਰਕਲੇ (Berkeley) ਤੋਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਡਾਕਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਜੁਲਾਈ 1918 ਵਿਚ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਅਮਰੀਕੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜੰਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ।

ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਉਹ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਗਲਤ ਪਾਸੇ ਵੀ ਫਸਿਆ। 1927 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਵਰਜੀਨੀਆ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਲਾਈਸੈਂਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੇਚਣ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ‘ਚ ਭੜਕੇ ਉਹਦੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ‘ਚ ਜਿਆਦਾ ਔਰਤਾਂ ਸਨ, ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। 1942 ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਓਮਾਹਾ, ਨੈਬਰਾਸਕਾ ਵਿਚ 90 ਦਿਨ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟਣੀ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੁਲਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਸਪਰਚੂਲਿਸਟਕ ਚਰਚ’ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਰਜਿਸਟਰ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਨੂੰਨ

ਮੁਤਾਬਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਵਿਚ ਬਿੰਦ ਨੇ ‘ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ’ ਨੂੰ ਸੁਣਾਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਰੱਬ ਕਿਵੇਂ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਸਾਂ ਲੈਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ’।

ਏਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸਣ ਯੋਗ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ 1913 ਵਿਚ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਕਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਨਸਲਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਸਦਕਾ ਉਤਰਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

### ਬਤੌਰ ਲੇਖਕ-ਲੈਕਚਰਾਰ

ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰਾ-ਚੜਾਅ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਿੰਦ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰਤੀ-ਅਮਰੀਕੀ-ਸਿੱਖ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਫੀਮ ਵਿਉਪਾਰ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਉਸਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਸੂਖਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ‘ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਿਣ’, ‘ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ’, ‘ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼’, ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਉਸਦੇ ਲੈਕਚਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਵ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਰੁਚੀ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਇਸਾਈ ਸਰੋਤਿਆਂ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ ਵੇਦਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਕਬੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਂਦਾ ਬਲਕਿ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਰੈਲਫ ਵਾਲਡੋ ਇਮਰਸਨ (Ralph Waldo Emerson), ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ (Walt Whitman) ਤੇ ਹੈਨਰੀ ਡੇਵਿਡ ਥੋਰੋ (Henry David Thoreau) ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਦੇਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਕਸਰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ। 1933 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਸਦ (World Fellowship of Faiths) ਜੋ ਕਿ ਉੱਘੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਸੀ, ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

ਬਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ : ਇਨਸਾਨ ਦੇਵਤਾ ਸਰੂਪ ਹੈ’ (Divine Wisdom L Man is Diety in Expression) 1925 ਵਿਚ ਛਪਵਾਈ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪੜਚੋਲ ਬਾਅਦ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਸਹੀ ਜੀਵਨ-ਰਾਹ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲੀ ਅਨੰਦ ਲਈ ਹੰਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਆਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਘਰ (House of Happiness), ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਰਤਨ (Pearl of the Greatest Price), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਜੀਵਨ : ਸੱਤ ਧਿਆਨ ਵਿਧੀਆਂ (Enlightened Lfie : Seven Meditation Lessons) ਛਪੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ - ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਏਕਾਕਾਰਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅੱਜ ਤੇ ਹੁਣੇ (Science of Union with God Here and Now) ਜੋ 1953 ਵਿਚ ਛਪੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਮੁਤਾਬਕ, ‘ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਮਿਥਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿਓ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚਰਚ, ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੋ, ਪਰਖੋ ਤੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰੋ’। ਹਜ਼ੂਮੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ‘ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਕੇ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਮਰੀਕੀ ਫਿਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਝੱਟ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ’।

ਇਕ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਰੋਜ਼ਮੱਰਾ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੋਝਾਂ ਖੱਲੇ ਦੱਬੋ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ। ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਜੋਗਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ’।

‘ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਰਤਨ’ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ

ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੈ, ਇਕਜੁੱਟ ਹੈ। ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਆਦਮੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਵੱਸਣਾ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਸੀਬ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਣੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਕਾਗਰ ਮਨ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।’

ਉਸ ਦਾ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਬਿਜ਼ਨਸ ਕਾਰਡ ਉਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਮੈਟਾਫਿਜ਼ਕਸ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਨ ਪੱਤਰਕਾਰ ਫਰੈਡਰਿਕ ਲੀਬ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ‘ਹਿੰਦੂ ਬੁਲਾਰਿਆਂ’ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਦ ਨੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ‘ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਅਪਲਾਈਡ ਟਰੂਥ’ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਲੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੰਦ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬੁਲਾਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਲਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਉਗਰਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਹਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਘੁੰਮਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਦਾਨ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤੇ ਅਗਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਾਹਲੀ ਜਰੂਰਤ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਕੱਢ ਵੀ ਲਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ‘ਓਮਾਹਾ ਮੌਰਨਿੰਗ ਬੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਸ਼ਖਸ ਵਜੋਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ’।

ਮਾਰਚ 1940 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਬਣੀ ਵਿਵੀਅਨ ਡੇਵਿਸ (ਅਮਰੀਕੀ ਨਾਗਰਿਕ) ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀਵੁਡ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਘਰ ਵਸਾਇਆ। ਉਹ ਸਾਲ ‘ਚੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇੰਡੀਆ ਪਰਤਕੇ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ ਭੌਂਅ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਬੇਟੀ ਤਾਰਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਡੇਵਿਡ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅਣਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਕ ਵੈਬਸਾਈਟ bhagatsinghthind.com ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਸਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਸਕਣ। 15 ਸਤੰਬਰ 1967 ਨੂੰ 74 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਹ ਜੰਗਜੂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੋਬੇ ਲਈ ਕਨੂੰਨੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਵਾਲਾ, ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਸਦਕਾ ਬਗਾਨੇ ਕਲਚਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾਉਣ, ਨਾਮ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਮੁੱਢਲਾ ਸ਼ਖਸ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਔਕੜਾਂ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ।

ਮੋਬਾ. 84276-40440

♦ ♦ ♦

“ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਮਿਥਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿਓ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚਰਚ , ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੋ, ਪਰਖੋ ਤੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰੋ।”

♦ ♦ ♦

“ਰੋਜ਼ਮੱਰਾ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੋਝਾਂ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੋ। ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਜੋਗਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।”





## ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ : ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

### -ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਰਿਟਾਇਰਡ), ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ,  
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

17 ਸੰਤਬਰ, 2020 ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 20 ਸੰਤਬਰ, 2020 ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੇ ਬਗੈਰ ਵੋਟਾਂ ਪੁਆਏ ਹੀ ਰੋਲੇ ਰੱਪੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਕੇ 27 ਸੰਤਬਰ, 2020 ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਐਕਟ ਸਨ: ਫਾਰਮਰਜ਼ ਪਰੋਡਿਊਸ, ਟਰੇਡ ਐਂਡ ਕਾਮਰਸ (ਪ੍ਰੋਮੋਸ਼ਨ ਐਂਡ ਫੈਸਿਲੀਟੇਸ਼ਨ) ਐਕਟ, 2020, ਫਾਰਮਰਜ਼ (ਐਮਪੋਵਰਮੈਂਟ ਐਂਡ ਪਰੋਟੈਕਸ਼ਨ) ਐਗਰੀਮੈਂਟ ਆਫ ਪਰਾਈਸ ਐਸ਼ੋਰੈਂਸ, ਫਾਰਮ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਐਕਟ, 2020 ਅਤੇ ਇਸੈਨਸ਼ੀਅਲ ਕਮੋਡਿਟੀਜ਼ (ਅਮੈਂਡਮੈਂਟ) ਐਕਟ, 2020। ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣੇ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮੰਡੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਡੀ ਬੋਰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਡੀਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਠੇਕਾ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਖੇਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਕਿ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾਂ ਸੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤੀਜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਾਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਖੀਰੇਬਾਜ਼ੀ ਉੱਤੇ 1955 ਤੋਂ ਲਗਾਈ ਹਦਬੰਦੀ ਹੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜ਼ਖੀਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰੀ ਜਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਐਕਟਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹਨਾਂ ਹੇਠਲੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਵੱਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਹੀ ਪੂਰੇ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ 'ਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਭਾਵਿਤ ਟੀਚੇ ਬਾਰੇ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਅਧਾਰ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਸਾਫ ਹੋ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਐਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੇਲੋੜੀ ਕਾਹਲ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਐਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅੰਦਰ ਚੱਲੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਬਹਿਸਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਆਰਡੀਨੈਂਸਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆ ਕੇ ਫਟਾਫਟ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਕਰੋਨਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਐਕਟਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਰਡੀਨੈਂਸਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। 26 ਨਵੰਬਰ, 2020 ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਰਿਆਣਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਹਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਸਮੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 19 ਦਸੰਬਰ, 2021 ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਮੰਗਾਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਤੀ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਐਕਟਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਿਸਾਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖ਼ਿਆਲੀ ਜਾਂ ਨਿਰਾਧਾਰ ਵਸਵਸਿਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਦਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਉਹ ਸੰਕਟ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨੀ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਝਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸੰਕਟ, ਇਸਦੇ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ, ਇਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

—1—

### 1.1 ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਰ

ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਅੱਜ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦਹਾਕਿਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਉਤਰਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸਾਨੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵਾਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਪੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਡੂੰਘਾ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ (Gross Domestic Product) ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਘਟਾਓ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਆਮਦਨ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਤ ਬਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਸਤਰਿਤ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ (ਸੰਰਚਨਾ) ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਜਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਵਿਕਾਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ, ਭਾਵੇਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਹੀ, ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ, ਇਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵੰਡ, ਦੇਸੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਰਿਆਸਤ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ, ਕਾਨੂੰਨਸ਼ਾਸ਼ੀ ਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਢਾਂਚਾ, ਮੁਲਕ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਤੇ ਬੈਕਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਕਿਸਾਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਅਧਾਰਤ ਜੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਏਕੜ ਤੱਕ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੁੱਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ 83% ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵੱਡੇ ਭੱ ਮਾਲਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਮਧਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੁੱਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ 95% ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਕੁੱਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਧੀਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ 40% ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਕ ਔਸਤ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਲ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਆਮਦਨ 2012-13 ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਪਲ ਸਰਵੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿਰਫ਼ 6426 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਸਹਾਇਕ ਪੌਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਮਦਨ 2583 ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਆਮਦਨ 2071 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕੰਮਾਂ ਦੀ 512 ਰੁਪਏ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 87% ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। 2015-16 ਦੇ ਆਰਥਕ ਸਰਵੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੀ ਆਮ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਆਮਦਨ 20000 ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। 2012-13 ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਪਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 70% ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਮਦਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਲ ਖਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਮਦਨ ਉਸ ਖਰਚ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਮੇ ਅਪਾਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੀ ਰਖ ਸਕਣ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ 'ਸਧਾਰਣ ਉਤਪਤੀ' (Simple reproduction) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਤੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸਦੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ 25 ਏਕੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇ ਭੱ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 41000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਤਬਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਠੋਕੇ 'ਤੇ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਆਮਦਨ ਉਸਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮਾਪਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਮਾਨਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰ ਰਹੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਕੁੱਲ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ (48.6%) ਹੈ ਪਰ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿਰਫ਼ 17.4% ਹੀ ਹੈ।

## 1.2 ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੈਕਟਰ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਯਾਨੀ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸੇ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਹੁਣ ਦੀਆਂ ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਚੌਥੇ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਜੇ ਵੀ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਸਾਤਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਛਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡੈਮਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਧਾਨ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਵਰਗੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਲਈ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਰਗੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰ੍ਹੇ ਬਰਸਾਤਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਪੈਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਬੇਮੌਸਮੀ ਬਰਸਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫਤ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1991 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਹੇਠ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ

ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਬਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਜਟ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਏ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚਾ ਜਾਂ ਨਿਵੇਸ਼ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਘਟਾਉਣ ਜਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਬਸਿਡੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋੜਵੰਦ ਤਬਕਿਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਤਬਕਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਕੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ/ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਕਰਕੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ/ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨਿਸਚਤਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਕਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਾਦ, ਬੀਜ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਆਦਿ 'ਤੇ ਸਬਸਿਡੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਪਰ ਵਿਕਸਤ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ/ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਿਸਟਮ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਏਕਾਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਹੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਇਹਨਾਂ ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਜਬੂਰੀ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਘਰੇਲੂ ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਇਆ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸੇ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚਦੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਰਜ ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਬਾਂ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਮਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ, ਪਬਲਿਕ ਸਨਅਤੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਵਾਧੇ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਡਿੱਗ ਰਹੀ ਆਮਦਨ, ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਕਰਜ਼ੇ, ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਨਿਵੇਸ਼, ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਨਕਲੀ ਅਤੇ ਬੁੜ੍ਹੇ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਕਾਲੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੇਚੀਆਂ ਲਾਗਤ ਵਸਤਾਂ, ਨਿੱਜੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਫੇਰ ਬਦਲ, ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਉਪਰ ਦਰਜ ਅਲਾਮਤਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀਆਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਦਰ

1990ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 2016-17 ਦੇ ਬੱਜਟ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਕਮ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ 0.26% ਹੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ 2015-16 ਦੇ ਬੱਜਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 0.01% ਘੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇਸਨੇ ਇਤਨਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਘਟ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰੇ ਖਰਚ, ਮਗਨਰੇਗਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਖਾਦਾਂ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਬਸਿਡੀ ਦਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਨੂੰ 1.46 ਤੱਕ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ, ਸਿੱਜਾਈ ਅਦਿ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਰਕਮ ਪਾਕੇ ਵੀ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ਸ਼ੁਦਾ ਖਰਚਾ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਮਹਿਜ਼ 4.5% ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

### 1.3 ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ

ਪਰ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਇਹ ਕਟੌਤੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨੀਤੀ ਕਦਮਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੇਲੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਏ ਸੰਕਟ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਯੂ.ਪੀ.ਏ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਖੇਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਕਰਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਰ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦਬਾਅ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਪੈਕਿਜਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਪੈਕਿਜਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਰਕਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਦੁੱਗਣਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਰਜ਼ੇ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਇਸ ਰਕਮ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਉਹਲੇ ਹੇਠ ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਪੱਖੀ ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਏ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਪਹੁੰਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਲਈ ਕਰਜ਼ੇ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖੇ ਸਰਮਾਏ ਵਿੱਚੋਂ ਖੇਤੀ ਲਈ ਅਸਿੱਧੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੇ ਕੁੱਲ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਲਗਭਗ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਿੱਧੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਾਦ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਰਮਤਾਵਾਂ ਤੇ ਡੀਲਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਐਗਰੋ ਬਿਜ਼ਨਸਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਕਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਿੱਧਾ ਕਰਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਕੁੱਲ ਰਕਮ ਦੇ ਲਗਭਗ ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੱਡੇ ਮੈਟਰੋ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਂਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਅਦਾਰੇ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਲਈ ਐਲਾਨੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪੂਰ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਗਨਰੇਗਾ ਵਰਗੀ ਸਕੀਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਵਾਸਤੇ ਵੱਧ ਗਰਾਂਟਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਫ਼ਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਬਜਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਰਕਮਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। 2008-09 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁੱਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਸਸਤੇ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਉਛਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਛਾਲ ਕਰਕੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਉਛਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਿਹਾ। 2008 ਵਿੱਚ ਬਣਾਵਟੀ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਉਛਾਲ ਦਾ ਬੁਲਬੁਲਾ ਫਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦਾ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਯੂਪੀਏ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ



ਵਿੱਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਬਿਜ਼ਨਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਛੋਟਾਂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਸਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇਣ ਲਈ ਬੈਂਕਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਫੈਲਾਅ ਇਸੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਮਗਨਰੇਗਾ ਵਰਗੀ ਸਕੀਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਪੂਰੇ ਮੁਲਕ ਤੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਦਮਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਹੁਲਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਠਾਏ ਇਹ ਕਦਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਦਮ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ 2011-12 ਤੋਂ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੀਤੀਗਤ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਇਆ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 2011-12 ਵਿੱਚ 18.3 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ 2014-15 ਤੱਕ ਘਟਦੀ ਹੋਈ 15.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਨੀਤੀਗਤ ਅਮਲ ਸਦਕਾ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਤਵਾਜ਼ਨ ਵਿਗੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਘਟਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਜਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਜੇਕਰ ਮੁਦਰਾ ਸਫ਼ੀਤੀ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਜਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ 2014 ਵਿੱਚ ਮਨਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਮਨਰੇਗਾ ਵਰਗੀ ਸਕੀਮ ਵਿੱਚ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਬੁੜ ਦਿਸਣ ਲੱਗੀ। ਕਿਸਾਨ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਲਾਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਉਪਜ ਦੀਆਂ ਘਟਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮਕੜ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਧਸਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

#### 1.4 ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਹੇਠਲੇ ਨੀਤੀਗਤ ਕਾਰਕ

1990ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੀਤੀਗਤ ਕਾਰਕਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚੋਂ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਨੁਕਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। **ਪਹਿਲੇ** ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜਭਾਗ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ/ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਵਸਤੂਗਤ ਪਛਾਣ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਏਕਾਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀਗਤ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਰਤ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ। **ਦੂਜੇ** ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਪਣਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ 'ਤੇ ਇਸਦੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਇਕ ਆਪਣਾ ਬਣਾਇਆ ਹੀ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ ਕੁਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਥਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਤੇ ਦਬੇ ਕੁਚਲੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉਪਰ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕੁਲ ਘਰੇਲੂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਿਰੋਲ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਆਰਥਕ ਮਾਪਦੰਡ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕੀਮਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਰਾਜਭਾਗ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਉਤਰਾਅ ਜਾਂ

ਚੜ੍ਹਾਅ ਬਾਰੇ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕਿਆਂ ਉਪਰ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। **ਤੀਸਰਾ** ਨੁਕਤਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਆਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੀਤੀਗਤ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਆਰਜ਼ੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਯੂ.ਪੀ.ਏ. ਸਰਕਾਰ ਨੇ 2004 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੀ ਦੂਜੀ ਮਿਸਾਲ 2014 ਵਿੱਚ ਮੋਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਅਰੁਣ ਜੇਤਲੀ ਦੇ ਉਸ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਸਤੇ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਵੋਟ ਪਾਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਵੀਂ ਉਭਰ ਰਹੀ ਮਧ ਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਭਵਿੱਖਮਈ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਦੀ ਨੇ ਮਗਨਰੇਗਾ ਵਰਗੀ ਸਕੀਮ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਉਡਾਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕਦਮ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੰਕਟ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਸਿੱਟਾ 2015 ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੋਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕਿਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਫੰਡ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਬਦਲਾਅ ਆਰਜ਼ੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੀਤੀਗਤ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

**ਚੌਥਾ** ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਇਹਨਾਂ ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਉਸ ਤਰਕ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਏਕਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸਰਮਾਏ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਹੇਠ ਖੁਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਬੱਜਟ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ ਵਾਂਗੂ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਧਸੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਬਾਦਸਤੂਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਟਿੱਲ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੰਦਵਾੜੇ ਵਰਗੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਜੌਹਨ ਮੇਅਨਾਰਡ ਕੋਅਨਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਏ ਇਲਾਜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਇਲਾਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਬੱਜਟ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੀ ਮੁਦਰਾ (Currency) ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਦਰਾ ਸਫ਼ੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਦਾ ਡਰ ਤਾਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਕਰਕੇ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਗ ਵਧਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵਧਣ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀਗਤ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਵਾੜੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੱਲ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਹੀ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਹਿਤ ਪੂਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇੱਛਾ ਲਗਾਤਾਰ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ 2015-16 ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਇਸ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਇਸ ਲੋੜ ਪਿੱਛੇ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਲੇ ਅਸਾਸਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਸਫ਼ੀਤੀ

ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਰੱਖਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫੇ ਦੀ ਦਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਫਿਰਾਕ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਗ ਮੁਦਰਾ ਸਫ਼ੀਤੀ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਣਾਈਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਕਰੈਡਿਟ ਰੇਟਿੰਗ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

### 1.5 ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਹੇਠ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅਸਲ ਖੁਲਾਸਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਰਾਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ/ਕੀਤੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਮਦਨ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਖਰਚ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਮਦਨ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਲਕਿ ਇਸਦਾ ਮਕਸਦ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਮ ਚਾਰਜਿਜ਼ ਲਈ ਰਕਮ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹੋਮ ਚਾਰਜਿਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਖਰਚੇ, ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਛਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਦ ਸਮੇਤ ਅਦਾਇਗੀਆਂ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਨਾਫੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੋਮ ਚਾਰਜਿਜ਼ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨ ਵਜੋਂ ਵਸੂਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣਾ (drain of wealth) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1929-30 ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਹਾਨ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੰਦਵਾੜੇ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਕਰਕੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਕਮੀ ਆ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮਦਨ ਵੀ ਥੱਲੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਮਾਮਲਾ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਲਗਾਨ ਅਤੇ ਸੂਦਖੋਰਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਅ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਆਜ ਭਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਮਲਾ, ਲਗਾਨ ਅਤੇ ਵਿਆਜ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉੱਠਣ ਲੱਗੀ। ਆਪਣੇ ਹੋਮ ਚਾਰਜਿਜ਼ ਦੀਆਂ ਅਦਾਇਗੀਆਂ ਬਾਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਗਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਬੱਚਤ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ 162% ਦਾ ਵਾਧਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚਲੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਬੱਚਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵਿੱਤੀ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ (Principles of Sound Finance) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਲੁੱਟ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਸਟੀਕ ਉਦਹਾਰਣ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਾਸਤੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਗਰਾਫ ਨੂੰ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਹੱਥ ਤਾਂ ਫਸਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਖਰੀਦ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਲਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਦਾਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਖਰੀਦ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ), ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਜਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ (ਜੋ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਏਕਾ

ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਹਨ) ਦੀ ਦੌਲਤ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਹੁਣਗੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਘੱਟ ਮੰਗ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਧ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੱਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਕੌਮੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਣਾਈ ਸਰਕਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਾਲੀ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਲ ਦਰ ਸਾਲ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰੇਗੀ। ਇਸਦੇ ਲਈ ਉਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੱਕਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਚੌਧਰ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਰਜ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰੀ ਬੈਠੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਹਿ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤਰਕ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਫੰਡ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਬੈਂਕ ਵਰਗੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਹੇਠ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਮਾਰ ਗਰੀਬ ਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਉਪਰ ਪਈ ਹੈ।

—2—

## 2.1 ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਖਤਰਾ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਉੱਪਰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਤੰਬਰ 2020 ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਤਿੰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੜੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਖਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਨੀਤੀਗਤ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਮੇਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਹੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੀ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਗਰੀਬ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਹੀ ਖਤਰਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈੜ ਚਾਰੇਂ ਤਰਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਣੇ ਸਨ।

ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੁੱਸਣ ਨੂੰ ਇਕ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਡਰ ਹੀ ਕਿਹਾ। 15 ਦਸੰਬਰ, 2020 ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਡਰਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। 25 ਦਸੰਬਰ, 2020 ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਮਿਤ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੜ੍ਹਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿਖਰਲੀ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਨੀਤੀ

ਆਯੋਗ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਵੰਬਰ, 2020 ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹਥਿਆਉਣ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵੇ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਕੀਕੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਮਝ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਸੁਭਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਖ਼ਦਾਇਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੰਢਾਈਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਚਹੂ ਤਰਫ਼ੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸੇਕ ਸਿੱਧਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਾਕਫ਼ ਹਨ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ। ਗੰਨੇ ਦਾ ਵਾਜਬ ਭਾਅ ਲੈਣ ਅਤੇ ਖੰਡ ਮਿੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜਨੇ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਰਮੇ ਦੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਲਗਦੇ ਭਾਅ ਹਰ ਸਾਲ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਸ਼ਰਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਕ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀ ਖਰੀਦ ਲਈ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਮਾਰਕੀਟਿੰਗ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਮੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਐਫ.ਸੀ.ਆਈ., ਮਾਰਕਫੈਡ ਅਤੇ ਪਨਸਪ ਵਰਗੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਨਿੱਜੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਰਹੀ, ਉਥੇ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਲਾਂ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦਾਲਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਡਿਗਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਆਲੂ, ਗੋਭੀ, ਟਮਾਟਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਸੜਕਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਪਹਿਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਫਾਰਮਰਜ਼ ਪਰੋਡਿਊਸ, ਟਰੇਡ ਐਂਡ ਕਾਮਰਸ (ਪ੍ਰੋਮੋਸ਼ਨ ਐਂਡ ਫੈਸਿਲੀਟੇਸ਼ਨ) ਐਕਟ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫਾਰਮਰਜ਼ (ਐਮਪੋਵਰਮੈਂਟ ਐਂਡ ਪਰੋਟੈਕਸ਼ਨ) ਐਗਰੀਮੈਂਟ ਐਂਡ ਪਰਾਈਸ ਐਜ਼ੋਰੈਂਸ, ਫਾਰਮ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਐਕਟ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਬਚਣਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਏ ਟੀਚਿਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇਕਮੁਸ਼ਤ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਉੱਪਰ ਦਰਜ ਦੂਸਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ, ਉਸਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਭਾਅ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਹੇਵੰਦ ਭਾਅ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਯਕੀਨਦਹਾਨੀ ਕਿਸਤੋਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਠੇਕਾ ਖੇਤੀ (Contract Farming) ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਕੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣਾ ਉਸ ਲਈ ਠੇਕਾ ਖੇਤੀ ਕਰੇਗਾ। ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਚਾਰਜ਼ੇਈ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਵਜੋਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਸਾਵਾਂ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਬੀਜ, ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਭ ਵਸਤਾਂ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੀ ਹਰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਠੇਕੇ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਫਸਲ ਵੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਸਲ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਏ ਪੈਮਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿ ਕੀਤੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਹੀ ਫਸਲ ਦਾ ਭਾਅ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ

ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਠੇਕਾ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਤਹਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਭਾਅ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਖੇਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਘਾਟੇ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਇਹਨਾਂ ਅਸਾਂਵੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਤਹਿ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸੇ ਤਰਕ ਦੀ ਧੱਕ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਸਾਨੀ ਧਿਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਜਾਂ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਹੋਣ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਚੱਕੇ ਕਦਮ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਜਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

## 2.2 ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ ਸੰਭਾਵਤ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀ ਹਮਲਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਿਲੀਭੁਗਤ

ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰ ਦਰਜ ਢੰਗ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਸੇਧ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਦੇ ਹਮਲਾਵਰ ਰੁਖ਼ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰੁਖ਼ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰਗ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ/ਸੰਕਟ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕੋਅ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀਗਤ ਸੇਧ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਹਾਲਤ ਉਪਰ ਆਸਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਪੂਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਖੁੰਘਾਰ ਮਾਸਖੋਰੇ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਣੀ। ਇਸਦੇ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਤੀਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਤੀਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰ ਉਪਰ ਪਾ ਕੇ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ ਇਸ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹਰ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਹਿ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਇਸ ਮਲਕੀਅਤ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦੇ ਸਕੇ। ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਮ ਜਿਹੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਇਤਨਾ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੀਤੀ ਮੰਗ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਸ ਮੰਗ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉਪਰ ਇਸਦੇ ਪੈਂਦੇ ਅਸਰਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ।

ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਇਸ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਜਾਂਚ ਕੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਇਆ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੈਰਯਕੀਨੀ ਦਾ ਆਲਮ ਬਣਿਆ

ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨੇੜ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਕੋਈ ਆਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਇਆ ਲਾਉਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਯਾਨੀ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਸਰਮਾਇਆ ਵੱਧ ਸੁਰਖਿਅਤ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਨੀਅਤ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹਰ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਾਧਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਕੰਪਨੀ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫੇ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਵੇਚ ਵਾਸਤੇ ਇਸਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੀ ਯਕੀਨ ਦਹਾਨੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਗ ਹੈ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਜਗਤ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਪਤਾ 2014 ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਪਹਿਲੇ ਮੁਖੀ ਅਰਵਿੰਦ ਪਣਗ੍ਰੀਆ ਦੀ 2008 ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ “ਦ ਐਮਰਜਿੰਗ ਜਾਇੰਟ” (The Emerging Giant) ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਇਸ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਤੋਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਰੰਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮੰਡੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਨੇ ਅਪਰੈਲ 2020 ਵਿੱਚ ਕਰੋਨਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਲੋਕਡਾਊਨ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਖੋਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਰੋਨਾ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰਜ਼ ਦਾ ਹੀ 12 ਮਈ, 2020 ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਦੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ, ਕਿਰਤ, ਨਕਦੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵੀ ਅਰਵਿੰਦ ਪਣਗ੍ਰੀਆ ਦੇ ਵਿੱਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਾਲੀ ਮੰਡੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਏਜੰਡਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਪਰ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਮੰਡੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀ ਟਕਰਾਅ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਈ ਉੱਤਰ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਲਕੀ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵੰਡਾਈ ਦੇ ਮਸਲੇ ਆਦਿ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਾਸ਼ਤ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਮੁਸ਼ਤਰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਵਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਹੱਕ ਕਿਸਾਨੀ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜੇ ਲੰਬੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਵਿਲ ਲਾਅ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ (Possession) ਅਤੇ ਮਾਲਕੀ (Ownership) ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਲਕੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੇ ਹਲ ਹੇਠ ਹੋਣਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਜਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਾਜ ਦੀ ਮੋਹਰ ਹੇਠ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਹੱਕ ਹੀ ਇਕੋ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਵਾਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠਣਗੇ। ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੱਕ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਰੁਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੂਸਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤਹਿ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਮੀਨ ਖੁੱਲੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਕਣਯੋਗ ਵਸਤੂ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਖਰੀਦ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਕਮਯਾਬ ਬੇਜ਼ਮੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਜ਼ਮੀਨ ਵੰਡਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਮੀਮਾਂ ਕਰਕੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਬਿਜ਼ਨਿਸ ਨੂੰ ਵਾਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਦਸੰਬਰ, 2020 ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀਆਂ 79A ਅਤੇ 79B ਧਾਰਾਵਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਹਿਤ ਅਜਿਹੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਦੁਵੱਲਾ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਵਪਾਰੀਆਂ/ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਰੀਦ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਖੇਤੀ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਧੰਦਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਗਲੀ ਮਾਰ ਬੀਜ, ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁੱਲ ਖੇਤੀ ਲਾਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡਾ ਵਾਧਾ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਬਿੱਲ 2020 ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਜਲੀ 'ਤੇ ਵੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਬਸਿਡੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਰਖਣਾ ਲਗਭਗ ਨੁਮੁਕਿਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਠੇਕਾ ਖੇਤੀ ਤਹਿਤ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਏ ਮਾਪਦੰਡ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਕਦੂਮਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪਧਾਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

### 2.3 ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ, ਖਾਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ

ਪਰ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖੋਹਣ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿੱਚਰਦੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਮੁਨਾਫਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਥਿਰਤਾ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਮੁਨਾਫੇ ਦੀ ਦਰ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸਰਮਾਏ ਨੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਮੁਨਾਫਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਉੱਪਰ ਘਟਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਵਿੱਤੀ ਸਰਮਾਏ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਮਾਇਆ ਆਪਣਾ ਮੁਨਾਫਾ ਸਨਅਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ੇਅਰ ਮਾਰਕਿਟ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਅੰਦਰ ਲਾਏ ਗਏ ਵਿੱਤੀ ਸਰਮਾਏ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਤਰੀਕਾ ਇਕ ਖੁੱਖਾਰ ਮਾਸਖੋਰੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕਾਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਲਕ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਤੇਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਮੜ੍ਹੀ ਜੰਗ ਰਾਹੀਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਹੱਕ ਜਤਲਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਦੀ ਝਲਕ ਇਹਨਾਂ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਗਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੰਸਾਰ ਬੈਂਕ ਨੇ ਆਪਣੀ 2008 ਦੀ ਵਰਲਡ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਰਿਪੋਰਟ (World Development Report) ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬੈਂਕ ਦੀ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਦੇਣ ਦਾ ਨੀਤੀਗਤ ਬਿਆਨ ਸੀ।

ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਧੰਦਾ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ



ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦੋ ਫਰੋਖਤ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਖਾਦਾਂ, ਬੀਜਾਂ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਸਮੱਚੀ ਚੇਨ 'ਤੇ ਹੀ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਅ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖੇਤ ਤੋਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੱਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਖੁਰਾਕੀ ਚੇਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹੀ ਠੇਕਾ ਖੇਤੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਬੀਜ, ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰਲੇ ਗਾਹਕ ਤੱਕ ਵੇਚਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਰਾਕੀ ਚੇਨ ਦਾ ਹਰ ਪੜਾਅ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਖਾਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਗੁਦਾਮ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਢੋਅ ਦੁਆਈ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਆਦਿ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਡਾਨੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਸਾਈਲੋ ਗੁਦਾਮ, ਮਾਲ ਦੀ ਢੋਆ ਦੁਆਈ ਵਾਲੇ ਰੇਲ ਡੱਬੇ ਅਤੇ ਮੁੰਦਰਾ ਵਰਗੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਇਸੇ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਖਾਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪਰਚੂਨ ਬਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਐਡਵਰਟਾਈਜ਼ਿੰਗ ਸਨਅਤ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖਾਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਆਦਿ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਉੱਪਰ ਬਹਿਸ ਅਧੀਨ ਆਈ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਈ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਘੱਟ ਵਿਕਸਤ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੀਮਤ (Value) ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਇਥੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਉਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਪਰ ਮਾਰਕੀਟਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਏਲੀਤ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾ ਕੇ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਰਾਕੀ ਲੋੜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਮੁਲਕ ਵਿਕਸਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਨਾਜ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਖਾਧ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 2008 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਧੱਕੇ ਜਾਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੱਡੇ ਭੱ ਮਾਲਕਾਂ ਜਾਂ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸਮਝਣਗੀਆਂ। ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਸਦਕਾ ਅਨਾਜ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਮੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਨਾਜ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਦਰਾਮਦਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਿਰਭਰਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਘਾਟ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਟਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ 1940ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਸਿਰਫ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

—3—

### 3.1 ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬਧਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਢਣ ਦਾ ਪੈੜਾ ਬੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ, 2020 ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾਅ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹਵਾ ਰੁਮਕਦੀ ਰੁਮਕਦੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰਲੇ ਕੇਂਦਰ ਪਿੰਡ ਬਾਦਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਧਰਨਾ/ਘਿਰਾਓ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ

ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਤਬਕਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਵੀ ਹੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧੜੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਦੋਆਬਾ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮਾਝੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੁਲਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਧਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਲਗਭਗ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 10 ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਪੰਜ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਰੋਧ ਰੈਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ 10 ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਧੜੇ ਨੇ 25 ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਸੜਕੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਮ ਠੱਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਮਰਹਲੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕ ਖਿੱਤੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਖਰ 10 ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ 25 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਦ ਮੁਕੰਮਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 125 ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੰਦ ਦੇ ਇਸ ਸੱਦੇ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਪਾਰੀ ਤਬਕੇ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸਹਿਯੋਗ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੱਲ ਫੈਲਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦੋਲਨ ਬਣਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਬਾਦਲ ਵਿੱਚ ਲਾਏ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਧਰਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਤਨੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਾਮਬੰਦੀ ਵਾਲਾ ਧਰਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਗ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਰੋਧ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ/ਧਰਨਿਆਂ ਦੀ ਸੇਧ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੇਧਤ ਸੀ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਉਭਰਵੇਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਲਜ਼, ਸਾਈਲੋਜ਼, ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ ਅਤੇ ਟੋਲ ਪਲਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਅੰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਅਦਾਨੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਅਦਾਰੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਜੱਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਣਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਧਰਨੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਧਾਰੇ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਘੜੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁੱਕੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਪਸੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਵਿਰੁਧ ਰੋਹ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ 2020 ਦੇ ਦੁਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇੱਕੱਠਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਤੀ, ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦਾ ਰਾਵਣ, ਕੁੰਡਕਰਨ ਵਾਂਗ ਦਹਿਨ ਕੀਤਾ। ਟੋਲ ਪਲਾਜ਼ਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲੱਗੇ ਧਰਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 160 ਸੀ। 26 ਨਵੰਬਰ, 2020 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੇ ਧਰਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਹਰਿਆਣੇ, ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਇਸ ਅੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਿਣਨਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੱਲੋਂ “ਪਿੰਡ ਹਿਲਾਉ, ਪਿੰਡ ਉਠਾਓ” ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 10 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ 351 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੱਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਆਦਿ ਕਰਕੇ “ਦਿੱਲੀ ਚੱਲੋ” ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੱਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭਾਰੀ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40000

ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਰਤ ਦਿਵਸ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸਿੰਘੂ, ਟੀਕਰੀ ਅਤੇ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਬਾਰਡਰਾਂ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇੱਕਠ ਹੋਏ। ਟੀਕਰੀ ਬਾਰਡਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪਕੌੜਾ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਇੱਕਠ ਵਿੱਚ 80,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਅੰਦਲੋਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਏ ਆਗੂ ਰੋਲ ਦਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮੂਲ ਦਰਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ, ਰੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦੇਣ, ਸਟੇਜ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਘੋਲ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਘੋਲ ਸੀ।

### 3.2 ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਮਾਏ ਦਰਮਿਆਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ

ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਬਾਰਡਰਾਂ 'ਤੇ ਸਾਲ ਭਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਲੇ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਭਰਵੀਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਕੌਮੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਚਰਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਦਾ ਨਿੱਖੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉੱਪਰ ਦਰਜ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੀ ਉਸੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ “ਆਜ਼ਾਦ” ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ “ਫਾਇਦਾ” ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਠੇਕਾ ਖੇਤੀ ਦੀ “ਕਿਸਾਨ ਪੱਖੀ” ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਤਹ ਉਪਰਲੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਊ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਅਸਲ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੇ ਆਗੂ ਦਸਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਮਝ ਘੋਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੂਤਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤੀ ਸਮਝ ਦਾ ਮੂਲ ਨੁਕਤਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਰਥਕ ਲਾਭ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਫਸਲੀ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਵਿਰੋਧੀ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਕਹਿਣਾ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫੇ ਦੀ ਦਰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਇਆ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰਖੋਰ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੀ ਹੀ ਅੱਖ ਸਾਡੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਵਧਾਰੇ ਦੇ ਲਈ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਲ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨੀਂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਹ ਸਰਮਾਇਆ ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ (WTO), ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫੰਡ (IMF) ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਬੈਂਕ (World Bank) ਜਿਹੀਆਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲੈਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਬਣਾਏ

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਪਾਰ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸਿਰਜੇ ਲੁੱਟ ਖੋਹ ਵਾਲੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਇਕ ਖ਼ਦਮਤਖ਼ਤਿਆਰ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋਕੇ ਇਸ ਸਰਮਾਏ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਣਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸਨੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਧਾਰ ਆਮ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟ ਕਰਨ ਵੱਲ ਸੇਧਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਸੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਧਾਰੇ ਲਈ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਨੀਤੀਗਤ ਅਮਲ ਨੇ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਰਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਨੂੰ ਜੱਗ ਜਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚਲੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਦਾ ਠੋਸ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੌਰਾਨ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਆਏ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਲਮਾਰਟ ਆਦਿ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਥੋਕ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਮਾਲਜ਼, ਅਦਾਨੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਡੰਡਾਰ ਲਈ ਉਸਾਰੇ ਅਤਿ ਅਧੁਨਿਕ ਸਾਈਲੋਜ਼ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਰਿਲਾਇੰਸ ਦੇ ਮਾਲਜ਼ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਉਗਰਾਉਣ ਲਈ ਬਣੇ ਟੋਲ ਪਲਾਜ਼ੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀ ਵੇਦਾਤਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਤਾਪ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਧਰਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਆਏ ਇਹਨਾਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਨੂੰ ਠੱਪ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਘਿਰਾਓਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਉਹ ਇਹ ਜਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰਖੋਰ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

### 3.3 ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਚਾਣ

ਇਸ ਘੋਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ, ਅਕਾਲੀ-ਭਾਜਪਾ ਗੱਠਜੋੜ ਸੀ। ਹਕੂਮਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਘੋਲ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸੇਧ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਬਹੁਪਰਤੀ ਅਰਥ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਅਰਥ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਸ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਲੈਣਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੀ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦੋ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘੋਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਘੋਲ ਦੀ ਸੇਧ ਇਹਨਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲੱਛਣਾਂ ਤੱਕ ਨਾ ਤਾਂ ਮਹਿਦੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੇਧਤ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤਵਾਜ਼ਨ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਕਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਘੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੜੇ ਜਾਂਦੇ ਅਜਿਹੇ ਘੋਲ ਕੁਝ ਆਗੂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਚਲਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਮਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਵਸਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਪੈਂਦੇ ਅਸਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਘੋਲ ਸਿਸਟਮ/ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤਵਾਜ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧਾਰਤ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਰਾਇਣ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲਾ ਅੰਦੋਲਨ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦਮ ਹੌਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਚੋਣ ਦੰਗਲ ਅਤੇ ਅੰਨਾ

ਹਜ਼ਾਰੇ, ਅਰਵਿੰਦ ਕੇਜਰੀਵਾਲ ਅਤੇ ਕਿਰਨ ਬੇਦੀ ਆਦਿ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਜਿਹੇ ਘੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਘੜਵੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। 2020-21 ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਫ਼ਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਿਫ਼ਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖਰੇਪਣ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਇਸਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਘੋਲ ਨੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਾਰੰਟੀ, 2020 ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਸੋਧ ਬਿਲ ਦੀ ਵਾਪਸੀ, ਸਰਵਜਨਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਾਰੰਟੀ ਨੂੰ ਸਰਬਸਾਂਝੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਾਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਗਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚਦੀ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਨਾਜ ਆਦਿ ਦੀ ਸਸਤੇ ਭਾਅਵਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਭੰਡਾਰਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰੀਦ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਖੁੱਲੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਸਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲੇ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਹਿਮ 'ਤੇ ਛੱਡਣ ਦੀ “ਆਜ਼ਾਦੀ” ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। 2020 ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਬਿੱਲ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਬਿਜਲੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਖਾਤਰ ਉਠਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਵਰਗੀ ਸਰਵਜਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤ ਵਾਜਬ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਤਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਇਸ ਘੋਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਘੋਲ ਇਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤਬਕਾਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਘੋਲ ਦੀ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਸਾਡੇ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਲਗਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰੀਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਘੋਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਘੋਲ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੁੱਸਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੜਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਗਰੀਬ ਤਬਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਪ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਸਮੇਤ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਘੋਲ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਫੈਲਾਅ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੜਵੀਂ ਮਿਸਾਲ 21 ਫਰਵਰੀ, 2021 ਨੂੰ ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਯੂਨੀਅਨ ਏਕਤਾ (ਉਗਰਾਹਾਂ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਵਲੋਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਏਕਤਾ ਮਹਾਂ ਰੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਘੋਲ ਦਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਨਾਅਰਾ ਵੀ “ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਏਕਤਾ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ” ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਘੋਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕਿਸਾਨੀ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਮਾਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਹਿਤ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਬੜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਕੇ ਇਕ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਜਮਾਤ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਸਮੂਲੀਅਤ ਅਤੇ ਆਗੂ ਪਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਨੇ ਨਿਭਾਇਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਿਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਲਾਅ ਇਸ ਘੋਲ ਦੇ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਪੋਰੇਟਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੇ ਮਾਲਜ਼ ਅਤੇ ਟੌਲ ਪਲਾਜ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਸੇਧਤ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਇਸੇ ਫੈਲਾਅ ਦੇ ਹੀ

ਇਜ਼ਹਾਰ ਸਨ। 2020 ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਬਿਲ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਇਸ ਘੋਲ ਦੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਝੁਕਾਅ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਗ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਜਾਂ, ਦੂਸਰੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਏ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਦਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੰਗ ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਗਠਿਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਤਬਕਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ, ਇਸਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਈਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨਾਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਗਰ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ।

### 3.4 ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ

ਇਸ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਫਿਰਕੂ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਵਜੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੁਲਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਅੰਦੋਲਨ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪੁੰਗਰਿਆ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫਿਰਕੂ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਹੌਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। 2014 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਯੂ.ਏ.ਪੀ.ਏ. ਤੇ ਦੇਸ਼ ਧੋਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਬੇਦਰੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਗਠਿਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਰੋਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਭੀੜਾਂ ਦੇ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰਿਆ ਮਹੌਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਏ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਾਡਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਾਲਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹਿੰਸਕ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਗਠਿਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਗਰੋਹ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਐਸ.ਏ. ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਬਲੈਕ ਸ਼ਰਟਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਗਰੋਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਲੀਆਂ, ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਲੰਪਨ ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਮ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਿਆ, ਖ਼ਾਲਸ ਆਰੀਅਨ ਨਸਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਤਸੱਵਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਗੁੰਡਾ ਗਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਅਤੇ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਮਿਆਰ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਐਲਾਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਸਕ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਹਿੰਸਕ ਗਰੋਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਤਪਨਾਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਿਛਲੀ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੁਸ਼ਮਣਾਨਾਂ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਫਿਰਕੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਫਿਰਕੂ ਵੰਡ ਨੂੰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੇਠ 2014 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ

ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦਹਿਸ਼ਤਜ਼ਦਾ ਮਹੌਲ ਦਾ।

ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ 2014 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰਪੂਰ ਮਹੌਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਇਸ ਫਿਰਕੂ ਫਾਸ਼ੀ ਮਹੌਲ ਦਾ ਇਕ ਤੋੜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰਕੂ ਵੰਡੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹਰਿਆਣੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ੀ ਪਾੜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੇ ਲਈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਰਡਰਾਂ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸੱਥਾਂ ਅਤੇ ਚੌਪਾਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 2013 ਦੇ ਮੁਜ਼ਫਰਨਗਰ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਕੁਤੱਤ ਬੀਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਟੇਜਾਂ ਉਪਰੋਂ 'ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਂਦੇਵ' ਅਤੇ 'ਅੱਲਾ ਹੂ ਅਕਬਰ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕਨੁਮਾ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਤਸੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਧਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹਿਸ ਅਧੀਨ ਆਈ ਸਮੁੱਚੇ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਤੇ ਇਸਦਾ ਹਿੱਤ ਪੂਰਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਦਾ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਸਮਝ ਕੇ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਬਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਮਝ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿੱਢੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪਦਾਰਥਕ ਅਧਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਮਝ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੰਦਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਪਰਗਟ ਹੋਈਆਂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਏਕਤਾ, ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਪਾਣਾ ਨਿੱਗਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਯੋਗਦਾਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਈ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਘਰਸ਼ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਲਗਭਗ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਫਿਰਕੂ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ। ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜਾ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 10 ਦਸੰਬਰ, 2020 ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਸ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚਕਾਰ ਟੀਕਰੀ ਬਾਰਡਰ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਬੁਲੰਦ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੇਠ ਅਣਿਆਈ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣਾ ਵੀ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸੀ।

### 3.5 ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪਖਤਾ

ਇਸ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਾਂਦਰੂ ਪੱਖ ਇਸਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਧਰਮ ਨਿਰਪਖਤਾ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੱਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸਰਮਾਏ ਤੇ ਇਸਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪਰਣਾਈ ਹਕੂਮਤ/ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਦਾ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਚਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੀ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਮੁਕੰਮਲ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਗ ਸਮੁੱਚੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇਸਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੰਨਵਾਉਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਮ

ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੰਨਵਾਉਣ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਅਧਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਇਕਜੁਟਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਘੋਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਇਹ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤੰਗ ਨਜ਼ਰ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਰਿਆਣੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਣਪ ਰਹੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਤਬਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ 2013 ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਜ਼ਫਰਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕੁੜਤਣ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਰਡਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ।

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਲਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਨਕਾਰਨ ਅਤੇ ਘੋਲ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਹਕੂਮਤ, ਉਸਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਤੇ ਮੁੱਖਧਾਰਾਂ ਦੇ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਘੋਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਹਿੰਸਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਘੋਲ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਰਡਰਾਂ 'ਤੇ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਭਾਰੂ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਤਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਕਹਿ ਕੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਿੰਸਿਆਂ ਦੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲਾ ਅੰਦੋਲਨ ਐਲਾਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤਰਕ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਨ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਣਕ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਵਰਗੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਉਪਰ ਮਿਲ ਰਹੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਮੁਲਕ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕੋਈ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਇਸ ਸਮਰਥਨ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕੈਟਾਗਰੀ ਘੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਘੋਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਐਲਾਨ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਘੋਲ ਕਹਿ ਕੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੰਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ 26 ਜਨਵਰੀ, 2021 ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਟਰੈਕਟਰ ਮਾਰਚ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਚ ਦਾ ਰੂਟ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਸਾਨ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਤਹਿ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੰਘੂ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲੀ ਬਾਰਡਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਨਸਰ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਇਸ ਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੱਕ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਕਈ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਝੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਅਸਲ ਸਥਾਨ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਇਸਦਾ ਝੁਲਣਾ ਹੱਕੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਂਗ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਣ



ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ। ਟਰੈਕਟਰ ਮਾਰਚ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਮੀਡੀਆਂ ਨੇ ਅਗਰ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਛਾਲਿਆ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਖਿਲਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘੂ ਬਾਰਡਰ 'ਤੇ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਨਿਹੰਗਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਕਾਮੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਹੱਤਿਆ ਇਸ ਲਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਕਿਸਾਨ ਮੋਰਚੇ ਨੇ ਇਕ ਬਿਆਨ, ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਰਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਿਸਾਨ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸ ਕਤਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਕੁਝ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਛਪ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਕਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਨਿਹਚੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਪਾ ਸਕੀ।

ਉਪਰ ਦਰਜ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਿਆਖਿਆ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਮੇ ਵਿਚਲੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਲਹਿਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾ ਚੱਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਜਾਂ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਹਿਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਹੋਣ ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਚਾਲ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਇਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਧਾਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। 2020 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਫਾਂਕ ਹਰਕਤ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸਦੇ ਹੀ ਬੋਲ ਬਾਲੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵੱਖਰਾਪਣ ਸੀ ਜੋ ਪੂਰੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਘੜੀ ਹੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚਾਰਧਾਰਕ ਫਾਂਕ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਘੋਲ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੇਧ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਘੋਲ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਂਾਂਤਰ ਸ਼ੁੱਠ ਬਾਰਡਰ 'ਤੇ ਲਾਏ ਧਰਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਲਗਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਸਿੰਘੂ ਬਾਰਡਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸਨੂੰ ਘੋਲ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਨਸਰ ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਘੜੇ ਹੋਏ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋੜਨ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। 26 ਜਨਵਰੀ, 2021 ਦੀਆਂ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਆਪਕ ਸਮਝ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨਸਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਅਨਸਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਵਿੱਚਲੀ ਮੱਧ ਯੁੱਗੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਟਰੈਕਟਰ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵੀ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੇਧ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਣਦਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ (Deep State) ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਕ ਹੀ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਘੋਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਚਾ ਸਕਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਆਏ ਭਟਕਾਊ ਅਨਸਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਆਪਸੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ। ਦੂਸਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ

ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਸੰਕੀਰਨ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਜਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਰਬਲ ਰਹੀ ਸੀ।

### 3.6 ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਤੱਥ ਉਭਰ ਕੇ ਸਹਾਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਾਨੀ ਘੋਲ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ: ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸਦੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਜਮਾਤ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਹੱਕ ਜਤਲਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਵਾਉਣ ਖਾਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਨੀਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਏਕਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਹੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਣਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਇਸਦੀ ਤਹਿ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤਰਕ ਅਤੇ ਘੋਲ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਰੂਪਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਇਸਦੇ ਫੈਲਾਅ ਦਾ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹਾ ਅਧਿਅਨ ਹੀ ਇਸਦੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਕਾਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਜਮਹੂਰੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਘੋਲ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਖਾਸੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਆਪਮੁਹਾਰਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਸ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਆਪਮੁਹਾਰਤਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਈ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਗੂ ਸਫ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਘੋਲ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਘੋਲ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਪਈ ਸੀ। ਨਵਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਡੂੰਘੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਕਾਮੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਪੱਧਰੇ ਘੋਲਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਘੋਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਨਾ ਹੋਕੇ ਜਥੇਬੰਦ ਲਾਮਬੰਦੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਘੋਲ ਦੀ ਇਸ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤਾਸੀਰ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨ ਹਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਡਰਾਂ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਜਮਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਭਰੇ ਵਹਾਅ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਅਮਲ ਦੀ ਸਤਹ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਰੂਪੀ ਅਮਲ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੁਮੇਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਰਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਉਘੜਣ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਨੀਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਘੋਲ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਜ਼ਾਮਨੀ

ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਇਹ ਘੋਲ ਮੁਲਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਘੋਲ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖਾਸਾ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਵਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਵੰਗਾਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਸਮਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਅਮਲ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਅਮਲ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਅਮਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਖੜੋਤ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭਵਿੱਖਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਮਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਥਕ, ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਹੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆਂ ਕਿਸਾਨੀ ਘੋਲ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਖਾਸੇ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁ ਪਰਤੀ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਘੋਲ ਤਬਕਾਤੀ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤਬਕਾਤੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਘੋਲ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਰਥ ਤਾਂ ਘੋਲ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਇਕ ਲੋੜ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਬਚਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਵਾਮੀ ਖਾਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਡਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਘੋਲ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ, ਨਾਅਰੇ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਰੁਖ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਥਾਨ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਮਹੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ। ਘੋਲ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੀਤੀਗਤ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਪੁੰਗਰਨ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਘੋਲ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਅਤੇ ਸੰਵਾਰਨ ਦਾ ਚਿਹਨ ਸੀ।

ਮੋਬਾ. 9501025030

ਸਾਡੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਾਹਦ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਹੈ,  
ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਚੂਨ 'ਚ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ, ਹੋਲਸੇਲ 'ਚ  
ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ

ਟੈਕਸ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

-ਜੌਨ. ਐੱਫ. ਕੈਨੇਡੀ

ਆਰਥਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ  
ਦਰਜੇ 'ਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ-ਅਰਥਸ਼ਾਸਤ੍ਰ,  
ਕਿਰਤ-ਅਰਥਸ਼ਾਸਤ੍ਰ...ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਕੰਮੀ-  
ਕਮੀਣ ਜਾਤਾਂ 'ਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

-ਬੀਓਡਰ ਸੁਲਜ਼

## ਯੂਥੀਫਰੋ (The Euthyphro)

ਉਲਥਾ : ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਸਥਾਨ : ਅਰਕਾਨ ਦਾ ਗਲਿਆਰਾ

ਸਭਾ ਭਵਨ ਵਿਚ ਯੂਥੀਫਰੋ ਅਤੇ ਸੁਕਰਾਤ ਦਾ ਸੰਵਾਦ

ਖੋਜ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਡਾ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

- ਯੂਥੀ : ਸੁਕਰਾਤ! ਤੂੰ ਅਜ ਸਭਾ ਭਵਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ, ਅੱਗੋਂ ਤਾਂ ਇਲਾਸੀਅਮ (ਮਹਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ) ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਮੁਕਦਮਾ ਤਾਂ ਹੋਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਨਹੀਂ ਭਰਾ! ਏਥਨਜ਼ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕਦਮਾਂ ਨਹੀਂ ਜੁਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਯੂਥੀ : ਕੀ ਕਿਹਾ ਜੇ? ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਕੋਈ ਦੂਸ਼ਣ ਲਗਾ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤੇ ਦੂਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ।
- ਯੂਥੀ : ਕੀ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਇਆ ਹੈ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਜੀ ਹਾਂ।
- ਯੂਥੀ : ਕਿਸ ਨੇ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਉਹ ਮੈਂ ਆਪ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਅਪਰਿਚਤ ਅਨਜਾਣ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਇਦ 'ਮੇਲੀਟਸ' ਹੈ, ਤੇ ਉਹ 'ਪਥੀਸ' ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। 'ਪਥੀਸ' ਜਾਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਹੀ ਉਚੀ ਨਕ ਤੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਕੀ ਨਿਕੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਸੁਕਰਾਤ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਦਸੋ ਉਸ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਦੂਸ਼ਣ ਕੀ ਲਾਇਆ ਹੈ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਸਾਧਾਰਨ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਜਵਾਨ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅਜਹੀ ਭਾਰੀ ਗੱਲ ਤੇ ਰਾਏ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨੌਜਵਾਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਗੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਬੜਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਫਿਰ ਵੀ ਨਿਆਏਥੀਸਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁਥਲਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਸਿੱਧਾ ਢੰਗ ਕਢਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਸਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਬਚਾਉ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਾਓ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੇਲੀਟਸ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੁੱਢੇ ਕੰਡੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਥਲਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਾਂ। ਜਦ ਇਹ ਕੰਡੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਤਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬਣੇਗਾ। ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਨ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਰਾਜਯ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਦਸੋ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੇ ਹੋ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ! ਕੀ ਆਖਾਂ। ਉਹ ਭੁਥਲਾਣ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਓਪਰਾ ਹੀ ਢੰਗ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਕਹਿੰਦਾ ਕੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਵਤਿਆਂ

ਦਾ ਸਿਰਜਨਗਾਰ ਹਾਂ, ਬੱਸ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾਲਦਾ ਹਾਂ।

ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦਾ ਭਾਵ ਤੁਹਾਡੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚ 'ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼' ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਚਲਾਣ ਦਾ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਭੜਕ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਨਿਆਇਆਲਜ ਵਿਚ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਲੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਖਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਜਦ ਕਦੇ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਸਦਾ ਹਾਂ ਤਦ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਠਠੇ ਵਿਚ ਉਡਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਨੋ ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਪਰ ਕੋਈ ਇਹ ਤਾਂ ਦਸੇ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਜਿੰਨੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਹੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ? ਚੈਸ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋਕ ਭੁਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਇਹ ਸਾਡਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜ ਲੈਣਗੇ?

ਸੁਕਰਾਤ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਅਸਚਰਜ ਨਾ ਮੰਨੋ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ 'ਏਥਨਜ਼' ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਮਕਾ ਆਦਮੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ, ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਕੀ; ਪਰ ਉਹ ਤਦ ਤਕ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਸਿਖਾਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਬਸ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪ ਕੁੜ੍ਹਨ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਯੂਥੀ : ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਇਛਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਬਾਬਤ ਆਪਣੇ ਤੇ ਵਿਉਹਾਰ ਤਕਾਂ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਛੇੜ ਕਿਉਂ ਕਰਨ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਾਮਲਾ ਤਾਂ ਵਖਰਾ ਹੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਹੀ ਮਹਲੇ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਜੇਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੌਂਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸੋਂ ਨਕਦੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਤੈਨੂੰ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਿਆਏਆਲਜ ਵਿਚ ਸਦਕ ਉਲੂ ਬਨਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੰਮ ਜੰਮ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ? ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਸੇ-ਠੱਠੇ ਵਿਚ ਦਿਨ ਬੀਤ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਦ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜਾਣੇ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ?

ਯੂਥੀ : ਹੇ ਸੁਕਰਾਤ! ਹੋਣਾ-ਹਵਾਣਾ ਕੀ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਨਾਹਕ ਫਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਵੇਖਣਾ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕਠੇ ਆਪਣਾ ਮੁਕਦਮਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਚਲਾਂਗੇ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਪਰ ਮਿਤ੍ਰ ਮੈਂ ਇਹ ਤਾਂ ਪੁਛਣਾ ਭੁਲ ਹੀ ਗਿਆ ਕਿ ਤੇਰਾ ਮੁਕਦਮਾ ਕੀ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਮੁਦੇਈ ਹੋ ਕਿ ਮੁਦਾਅਲੈਹ?

ਯੂਥੀ : ਮੈਂ ਫਰਯਾਦੀ ਹਾਂ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਕਿਸ ਦੀ ਫਰਯਾਦ ਹੈ?

ਯੂਥੀ : ਕੁਝ ਨਾ ਪੁਛੋ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫਰਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫਰਯਾਦ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਲੂ ਬਨਾਣਾ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਕਿਉਂ? ਕੀ ਉਹਦੇ ਖੰਭ ਹਨ? ਉਡ ਜਾਏਗਾ?

ਯੂਥੀ : ਨਹੀਂ ਜੀ ਉਡੇਗਾ ਕੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਢਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਡਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਆਖਰ ਉਹ ਹੈ ਕੌਣ?

ਯੂਥੀ : ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਕੀ ਕਿਹਾ ਜੇ? ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ।

ਯੂਥੀ : ਜੀ ਹਾਂ ਉਹ ਹੀ ਹਨ।

ਸੁਕਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ? ਜੁਰਮ ਕੀ ਹੈ?

ਯੂਥੀ : ਖੂਨ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਹੈ?

ਸੁਕਰਾਤ : ਓਹੋ! ਠੀਕ ਹੈ, ਲੋਕ ਵਿਚਾਰੇ ਨਿਆਏ-ਅਨਿਆਏ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਵੇ ਜੋ ਐਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਜੇਹੜਾ ਤੁਸੀਂ ਅਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।

ਯੂਥੀ : ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ।

- ਸੁਕਰਾਤ : ਕੀ ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮਾਰ ਸੁਟਿਆ ਹੈ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ? ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਐਰੇ ਗੈਰੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਫਸਾਣ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਪਈ ਸੀ।
- ਯੂਥੀ : ਸੁਕਰਾਤ! ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਪੁਛਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਉਚਤ ਸੀ ਜਾਂ ਅਨੁਚਤ। ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਉਚਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਕਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਡੰਡ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਜੇ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਿਆਏਆਲਿਯਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਸਚਿਆਈ ਤੇ ਨਿਆਏ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਰਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਖੂਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਾਪ ਦੇ ਭਾਰੀ ਬਣੋਗੇ। ਇਸ ਵੇਰ ਤਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਇਕ ਗਰੀਬ ਗਵਾਂਢ ਦੇ ਖੇਤ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਸੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਇਕ ਨੌਕਰ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ, ਇਹਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਗੱਲ ਪੁਛਣ ਲਈ ਧਰਮਾ ਚਾਰੀਆਂ ਪਾਸ ਆਦਮੀ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਪਰ ਆਪ ਉਸ ਵਲੋਂ ਉਕਾ ਹੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਵਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰ ਜਾਏਗਾ, ਅਪਰਾਧੀ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਉਹਦੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਉਹ ਆਦਮੀ ਭੁਖ ਤੇ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਮਰ ਹੀ ਗਿਆ। ਸੋ ਹੁਣ ਇਸ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਮੇਰੇ ਤੇ ਚਿੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੋ ਵਾਰ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਹੈ ਤਦ ਕੀ? ਕੀ ਉਹ ਖੂਨੀ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਈ ਹੈ ਕਿਸੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਪਿਛੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਖੂਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਨਾਹਕ ਅਧਰਮ ਦੇ ਭਾਰੀ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਸੁਣਿਆ ਜੇ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੋੜ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ ਭਰਾ ਯੂਥੀ ਫਾਇਰਨ ਇਹ ਤਾਂ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕੀ ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਵਿਵੇਕ ਤੁਸਾਂ ਕਰ ਲੀਤਾ ਹੈ, ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਖੂਨ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ, ਕੀ ਨਿਆਏ ਤੇ ਅਨਿਆਏ ਬਾਬਤ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਵਾਹ ਜੀ ਵਾਹ? ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਚੰਗੀ ਕਹੀ ਜੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸ ਮਰਜ਼ ਦੀ ਦਵਾ ਹਾਂ, ਤਦ ਹੋਰਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਬਹੁਤ ਠੀਕ, ਤਦ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਉਚਤ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੁਕਦਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ 'ਮੇਲੀਟਸ' ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਲਲਕਾਰਾਂ, ਮੈਂ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੈਵੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਖਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਦੈਵਤਿਆਂ ਬਾਬਤ ਅਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੁਛ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ 'ਯੂਥੀ ਫਾਇਰਨ' ਦਾ ਚੇਲਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੇ 'ਯੂਥੀ ਫਾਇਰਨ' ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਜਿਹਾ ਹੀ ਸਮਝੋ, ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਤੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਓ ਜੇਹੜਾ ਆਪਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਦੁਰ ਬਚਨ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਗਾੜਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੀ ਰਾਹ ਤੇ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤਦ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਲਲਕਾਰਾਂਗਾ।
- ਯੂਥੀ : ਤਦੇ ਤਾਂ ਸਵਾਦ ਆਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਦੀ ਉਹ ਪੋਲ ਖੋਹਲਾਂਗਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਨਾਨੀ ਸੁਪਨੇ ਆਏਗੀ, ਜ਼ਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ, ਇਕ ਵੇਰ ਉਸਦੇ ਉਹ ਧੁਰੇ ਉਡਾਵਾਂਗਾ ਕਿ ਅਦਾਲਤ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਮੈਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਚਾਰਿਯ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਜਹੇ ਡਾਢੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਵਾਹ ਪਿਆ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁਟਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਹੈ ਕੀ? ਇਸਨੂੰ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਚਲੋ ਇਸੇ ਨੂੰ ਪਾਪੀ ਬਣਾਕੇ ਫਸਾਓ ਸੋ ਤੂੰ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਭੇਦ ਇਸ ਖੂਨ ਬਾਬਤ ਜੋ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਸਮਝਾ ਦਿਓ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ।
- ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਧਰਮ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਰ ਹਾਲਤ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਾਪ ਹੋਵੇਗਾ ਉਥੇ ਅਵਸ਼ਜ ਅਧਰਮ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਯੂਥੀ : ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਕਿਹਾ, ਇਹ ਹੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੈ।

- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ ਫਿਰ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਭੇਦ ਤਾਂ ਸਮਝ ਦਿਓ।
- ਯੂਥੀ : ਸੁਣੋ! ਧਰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਕੋਈ ਅਪ੍ਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਸਕਾ ਪਿਓ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਡੰਡ ਦਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅਧਰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਡੰਡ ਨਾ ਦਵਾਉਣਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਭੁਭਲਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਇਹਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵੇਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਵੀ ਚੁਕਾ ਹਾਂ, ਧਰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ : ‘ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਛੁਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਵੇ। ਦੇਖੋ ‘ਜੀ ਯੂਸ’ ਜਿਹ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਨਿਆਕਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਵੇਖੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਖਾ ਜਾਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਵਿਚ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਪਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ‘ਕ੍ਰੋਨਸ’ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਡੰਡ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਵੇਖੋ! ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਡੰਡ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਚਤ ਸਮਝੀ ਜਾਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਠੀਕ ਇਹਦੇ ਉਲਟ, ਵਾਹ ਚੰਗੀ ਸਮਝ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਸੋ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਅਪਰਾਧੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਬਤ ਜਦ ਲੋਕ ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੇ ਮੈਂ ਦੋਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਾ ਸਮਝਦਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਚਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇੰਨੀ ਸਮਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਬਤ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਆਖ ਸਕਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋ?
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ ਜੀ, ਨਿਰਾ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਦਭੁਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੇ ਸੁਣਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਦ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈਆਂ, ਝਗੜੇ, ਫਸਾਦ, ਦੰਗੇ ਤੇ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਹ ਪੁਸ਼ਾਕ ਜਿਸ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ‘ਪੰਥ ਨੀਅਕ’ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਤੇ ‘ਅਕਰੋਪੋਲਿਸ’ ਨੂੰ ਪੁਆਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਮੰਨਦੇ ਤਾਂ ਹਨ ਕੀ। ਜੇ ਕਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਵਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਸ਼ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਏ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਹਛਾ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸੁਣ ਲਵਾਂਗਾ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪੁਛਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸੇ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ ਸੀ ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ। ਸੋ ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਤੁਸਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਈ। ਤੁਸਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਕਿ ਐਸ ਵੇਲੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਜੇਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਇਹ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਇਹ ਹੀ ਤਾਂ ਗਲ ਹੈ, ਤੁਸਾਂ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਵੀ ਤਾਂ ਕਈ ਕੰਮ ਧਰਮ ਦੇ ਹਨ।
- ਯੂਥੀ : ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹਨ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਯਾਦ ਕਰੋ, ਵੇਖੋ ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁਛਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਸੋ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦਾ ਅਸੂਲੀ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁੰਨ ਦਾ ਸਾਰੇ ਕੰਮ, ਪੁੰਨ ਦਾ ਅਖਵਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁੰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਪਾਪ ਦਾ ਇਕ ਵਖਰਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਧਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ?
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਤਾ ਦਸੋ ਤੇ ਦਸ ਦੇਵੋ ਕਿ ਉਹ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕੀਏ ਕਿ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਕਸਵਟੀ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਨੂੰ ਤੋਲ ਕੇ ਮੈਂ ਸਮਝ ਸਕਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਕਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਧਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੇ ਅਧਰਮ, ਮੈਂ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਕਸਵਟੀ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ।
- ਯੂਥੀ : ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਅਜੇਹੀ ਮਨਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਵੀ ਦਸ ਦੇਵਾਂਗਾ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਮਨਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ।
- ਯੂਥੀ : ਹਛਾ ਲਉ ਸੁਣੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਉਹ ਅਧਰਮ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਾਂ! ਇਹ ਹੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਮੈਂ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਤਯਤਾ ਤੇ

ਅਸਤਯੁਗ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਸਮਝਾ ਦੇਵੋਗੇ, ਫਿਰ ਡਰ ਹੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ।

ਜੂਥੀ : ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀ ਸੰਦੇਹ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ ਹੁਣ ਤਕ ਮੇਰੀ ਤੁਹਾਡੀ ਜੇਹੜੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਸੰਦ ਹਨ, ਉਹ ਪਵਿਤਰ ਹਨ। ਤੇ ਜੇਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹਨ ਉਹ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਇਹਦੇ ਠੀਕ ਉਲਟ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਅਧਰਮੀ।

ਜੂਥੀ : ਬਹੁਤ ਠੀਕ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਭਰਾ ਜੀ! ਹੁਣੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਤੇ ਫਸਾਦ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜੂਥੀ : ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸੀ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਦ੍ਰੋਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਛਾ ਲਓ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰੀਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਗੱਲ ਦਾ ਕੁਛ ਵਧੀਕ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏ, ਅਥਵਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਜਾਏ। ਭਲਾ ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਦੋ ਬਹੁਤੇ ਹਨ ਜਾਂ ਚਾਰ? ਤਦ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਚਾਰ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਏ ਜਾਂ ਆਪੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵੈਰੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜੂਥੀ : ਆਪੇ ਵਿਚ ਸਮਝ ਸਮਝਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਝਗੜਨੇ ਦੀ ਨੌਬਤ ਤਾਂ ਨਾ ਪਏਗੀ।

ਜੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਹੜਾ ਪੁਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਮੁਕਾਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪੇ ਵਿਚ ਨਬੇੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ ਤੇ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਏ? ਸਾਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਗਿਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਉਂ ਲੋੜ ਪਏ? ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾ ਸੁਝੇ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸੋਚੋ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ, ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ, ਭਲਾ ਬੁਰਾ, ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੈ ਨਾ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਾਂ ਜਦ ਸਾਡੀ ਆਪੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਰਾਏ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਦ ਫਸਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੂਥੀ : ਹਾਂ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਤੋਂ ਅਣ ਬਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਸੁਕਰਾਤ ਹਛਾ ਜਦ ਦੇਵਤੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੜਨਗੇ ਤਦ ਉਹ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੜਨ ਭਿੜਨਗੇ।

ਜੂਥੀ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕੁਝ ਦੇਵਤੇ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੇਹੜੇ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਰਮ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਕਦੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਜੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹਦੇ ਨੇ ਘਿ੍ਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੂਥੀ : ਬੇਸ਼ਕ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਸੋਚੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦਸੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਪਵਿਤ੍ਰ ਵੀ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਵੀ, ਇਕ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਦੋ ਗੁਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਲਟ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ।

ਜੂਥੀ : ਹਾਂ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਤਦ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੁਛੀ ਕਿ ਕੇਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਦੋਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਵੀ। ਤਦ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜੇਹੜਾ ਡੰਡ ਦਵਾਉਣ ਲਗੇ ਹੋ 'ਜੀਯੂਸ' ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੋਵੇ ਤੇ 'ਕੋਨਸ' ਤੇ 'ਅਨੋਰਸ' ਨੂੰ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਹੋਵੇ। 'ਸਪੋਤਸੀ' ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ 'ਹੀਰੀ' ਨੂੰ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਜੂਥੀ : ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਡੰਡ ਮਿਲੇ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਇਹ ਕਿਵੇਂ? ਕੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਅਮਕੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਡੰਡ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?



- ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਡੰਡ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਝੂਠੇ ਢੰਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਕੀ ਉਹ ਲੋਕ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਂ ਠੀਕ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਡੰਡ ਨਹੀਂ ਮਿਲਨਾ ਚਾਹੀਦਾ?
- ਯੂਥੀ : ਨਹੀਂ ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਦ ਤਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਲੋਕ ਸਬ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਕਰਾਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਿੱਥੇ ਤਕ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਡੰਡ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਮਕਾ ਬੁਰਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ! ਹਾਂ!! ਤੁਸਾਂ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਾਂ ਫਿਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਹੈ, ਉਚਤ ਅਨੁਚਤ ਵਾਸਤੇ ਜਦ ਉਹ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਤਦ ਇਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਉਚਤ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਨਹੀਂ ਅਨੁਚਤ ਹੈ। ਬਸ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝਗੜਾ ਚਲਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਦੇਵਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਕਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਡੰਡ ਨਾ ਮਿਲੇ।
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਠੀਕ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ ਤਦ ਝਗੜਨ ਵਾਲੇ ਜਦ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝਗੜਨਗੇ, ਤਦ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਜਾਂ ਦੇਵਤੇ ਤਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੇ ਅੜ ਖੜੋਣਗੇ, ਇਕ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਧਰਮ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕਹੇਗਾ ਸਾਡੀ ਧਰਮ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਕਹੇਗਾ ਤੁਸੀਂ ਅਧਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ; ਉਹ ਕਹੇਗਾ ਤੁਸੀਂ ਅਧਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ।
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ ਕਿ ਜੇ ਕਦੀ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਜਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਵਾਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਜਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਰ ਜਾਏ ਤਦ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਕੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਕੈਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਮੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣਗੇ? ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਨਿਸਚੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਤੇ ਖੁਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਦਸਣਾ ਉਚਤ ਤੇ ਨਿਆਏ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਦੇਵੋ ਤਦ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂਗਾ ਕਿ 'ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ'।
- ਯੂਥੀ : ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਬੜੀ ਦੇਰ ਲਗੇਗੀ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਵਾਹ ਜੀ! ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੁਸਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਜਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਜੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝਾਵਾਂਗਾ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗੀ ਤਦ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮੰਨਣਗੇ। ਪਰ ਚਲੋ ਮੈਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਅਜਹੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਅਨੁਚਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੋਂ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਹੜੀ ਗੱਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਨਾ-ਪਸੰਦ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹਿਸ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਵਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨ ਲੈਣਗੇ, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਡੰਡ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨ ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਵਤਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਉਹ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਦੋਨੋਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਰਵਟੀ ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ।
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ ਇਸੇ ਨਾਲ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤੁਹਾਡੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਠੀਕ ਸਮਝਾ ਸਕੋਗੇ?

- ਯੂਥੀ : ਹਫਾ ਚਲੋ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਹਿਣ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਹਿਣ ਉਹ ਮੰਦੀ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਦਾਵੇ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਵੇਗੀ।
- ਯੂਥੀ : ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵੇਰ ਜੋ ਦਾਅਵਾ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਹੀ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਥੋੜੀ ਜਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਾਂ! ਜ਼ਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਦੇਵਤਾ ਕਿਸੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਮੰਨਣਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜਾਂ ਉਹ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਉਹ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਉਹ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਭਰਾ ਜੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਸੁਣੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਮਕੀ ਵਸਤੂ ਚਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।
- ਯੂਥੀ : ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਮੁਕ ਵਸਤੂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ, ਪਿਆਰੀ ਲਗਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੈ ਜਾਂ ਅਮੁਕ ਵਸਤੂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਖਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਖਿਚ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਪਏ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰੇਮ ਆਕ੍ਰਮਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਉਸ ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਇਹ ਦਾ ਫਰਕ ਤਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਨਾ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਫਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਇਹ ਦਸੋ ਕਿ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਚਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਇਸ ਖਜਾਲ ਤੋਂ ਕਿ ਉਹ ਚਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਨਹੀਂ ਇੰਜ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਓਹ ਚਲੇਗੀ ਤਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਉਹ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਵ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਯੋਗ ਜਾਂ ਇਸ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਇਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਪਰ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਦ ਤਕ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?
- ਯੂਥੀ : ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਫਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਹੀ ਗੱਲ ਆ ਗਈ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਕਰੇਗਾ, ਜੇਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਪਿਆਰ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਚ ਚੀਜ਼ ਪਿਆਰੀ ਅਖਵਾਏਗੀ।
- ਯੂਥੀ : ਪਿਆਰ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋਵੇਗਾ ਤਦੇ ਕੋਈ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੇਗਾ। ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰੀ ਥੋੜੀ ਬਣ ਜਾਣੀ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਫਾ ਫਿਰ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਬਾਬਤ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਏ? ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ?
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਇਹਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਂ ਇਹਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਦ ਤਾਂ ਜੇਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪਸੰਦ ਆਉਣ ਲਾਇਕ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਦੇਵਤਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਯੂਥੀ : ਬਹੁਤ ਠੀਕ!
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਪਸੰਦ ਹੋਵੇ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਧਰਮ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਰ ਲੈਣ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ।
- ਯੂਥੀ : ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਸੰਦ

ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਹੀ ਨਾ?

ਯੂਥੀ : ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਤਦ ਤਾਂ ਜੇਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਪਸੰਦ ਯੋਗ ਹੈ ਦੇਵਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੇ। ਅਰਥਾਤ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆ ਸਕੇਗੀ।

ਯੂਥੀ : ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਤਾਂ ਫਿਰ ਜੇਹੜੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਲਗੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈ ਉਹ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਜੇਹੜਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਸਤਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ।

ਯੂਥੀ : ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ?

ਸੁਕਰਾਤ : ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਗੁਣਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਵਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ, ਹਨ, ਕੇਵਲ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਯੂਥੀ : ਹਾਂ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : 'ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ' ਤੇ 'ਜੇਹੜੀ ਗੱਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ' ਹੋਵੇ, ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਦੋ ਗਲਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ; ਜੇ ਕਦੀ ਦੇਵਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਹੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੁਝ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਜੇ ਕਦੀ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਣਦੇ ਕਾਰਨ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਵੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਇਹਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਦੋਨੋਂ ਅਡ ਅਡ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪੁਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਹਲਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਈ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖ ਕੇ ਚੁਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਵਸਤ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਦੇਵਤੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਸੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਹੋਣ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਮਤਲਬ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ?

ਯੂਥੀ : ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਦਸਾਂ, ਕੁਝ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਜੇ ਕੁਛ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਠਹਿਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਚਕ੍ਰ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਤੁਹਾਡਾ ਦਾਵਾ ਜਾਂ ਬਿਵਸਥਾ ਵੀ 'ਡਾਇ ਡੇਲਸ' ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੇ ਕਦੀ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਆਖੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਕਿ 'ਘੜੀ ਘੜੀ ਰੰਗ ਬਦਲਦੇ ਹੋ', ਇਕ ਗੱਲ ਤੇ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਸਖਰੀ ਉਡਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੋਕਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਗੱਲ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ।

ਯੂਥੀ : ਵਾਹ! ਕੀ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਕਰਤੂਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਂਦੇ, ਜੇ ਮੇਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੰਨੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਰਹਿ ਹੀ ਨਾ ਜਾਏ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਰੰਗੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ, 'ਡਾਇ ਡੇਲਸ' ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਘੁਮਾ ਫਿਰਾ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਦੇ ਬਦੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ 'ਡਾਇ ਡੇਲਸ' ਕੀ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਏ ਡੇਲਸ ਆਉਣ ਪਰ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਅਚੱਲ ਹੋਵੇ। ਖੈਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਪਿਆ ਹੈ? ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸਲ ਗੱਲ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ 'ਧਰਮ' 'ਅਧਰਮ' ਦੀ ਬਿਵਸਥਾ ਸਮਝਾ ਸਕੋ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜ਼ਰਾ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝਾਣੀ। ਹਾਂ! ਹਛਾ ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ ਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਿਆਏਸ਼ੀਲ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?

ਯੂਥੀ : ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਤਦ ਕੀ ਸਾਰਾ 'ਨਿਆਏ' ਵੀ 'ਪਵਿਤ੍ਰ' ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਸਾਰੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਦੇ 'ਨਿਆਏ'ਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਿਆਏ ਦਾ ਇਕ

ਭਾਗ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੋਵੇਗਾ?

ਯੂਥੀ : ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇ? ਕੀ ਉਮਰ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ 'ਚ ਘਟ ਹੋ? ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਵਧੀਕ ਬੁੱਧੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹੋ। ਵੀਰ ਜੀ! ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਬੁਝਾਰਤ ਨਹੀਂ ਪੁਛ ਰਿਹਾ, ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਥੇ ਭੈ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇਗੀ' ਪਰ ਮੇਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਠੀਕ ਇਹਦੇ ਉਲਟ ਹੈ।

ਯੂਥੀ : ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਜਿਥੇ 'ਭੈ' ਹੋਵੇਗਾ, ਉਥੇ 'ਸ਼ਰਧਾ' ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਹਾਮਾਰੀ, ਹੈਜ਼ਾ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਤੇ 'ਸ਼ਰਧਾ' ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਸੇ ਜਿਥੇ 'ਭੈ' ਹੈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਉਥੇ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਨਾ?

ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਪਰ ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਅਵਸ਼ਯ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ 'ਸ਼ਰਧਾ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ 'ਭੈ' ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ, ਵਡੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਭੈ ਜਾਂ ਲਜਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਸਮਝ ਲਓ ਕਿ ਜਿਥੇ 'ਸ਼ਰਧਾ' ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ 'ਭੈ' ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਸ਼ਰਧਾ' ਹਮੇਸ਼ਾਂ 'ਭੈ' ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ 'ਭੈ' ਦਾ ਘੋਰਾ 'ਸ਼ਰਧਾ' ਨਾਲੋਂ ਵਡਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਭੈ' ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਟਾਂਕ' ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ 'ਟਾਂਕ' ਹੋਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਸੰਖਯਾ ਅਵਸ਼ਯ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਸੰਖਯਾ ਹੋਵੇ ਉਥੇ 'ਤਾਂਕ' ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?

ਯੂਥੀ : ਹਾਂ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਹੀ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੈ ਕੀ ਉਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ? ਅਥਵਾ ਜਿਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਆਏ ਹੈ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਭੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ 'ਨਿਆਏ' ਹੈ ਉਥੇ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤਾਂ ਨਿਆਏ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ?

ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਹੱਛਾ ਹੁਣ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਲਓ, ਜੇ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਨਿਆਏ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦਸਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਓ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਹੁਣੇ ਪੁਛਿਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿ 'ਟਾਂਕ' ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕੇਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਜੇਹੜੀ ਸੰਖਯਾ ਬਰਾਬਰ (3-5-7-9-11) ਏਹ ਤਾਂ ਟਾਂਕ ਹਨ ਤੇ 2-3-4 ਆਦਿ ਹੋਊ ਜੋ ਜਿਸਤ ਹੈ ਆਦਿ) ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ?

ਯੂਥੀ : ਹਾਂ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਹਾਂ ਹੁਣ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ? ਜੇ ਦੱਸ ਦੇਵੋ ਤਾਂ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਭੈ ਨਾ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਬੇਖਟਕੇ ਮੇਲੀਟਸ\* ਨੂੰ ਆਖਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂਥੀ ਫਾਇਰਨ ਤੋਂ ਸਿਖ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਅਨਿਆਏ ਨਾਲ ਅਪਰਾਧੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੇ।

ਯੂਥੀ : ਹੱਛਾ ਲਓ ਸੁਣੋ, ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਪੁੰਨਯ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਧਿਆਨ ਦੇਣ, ਅਥਵਾ ਖਬਰਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਬੰਧੀ ਫਰਜ਼ ਨਾਲ, ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਜ਼ਾਬ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਚੰਗਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਨਿਕੀ ਜਹੀ ਗੱਲ ਰਹਿ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਛ ਕੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤਸਲੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਕਿ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਅਥਵਾ 'ਕਰਤੂਤ ਸਾਧਨ\*\*' ਕੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ? ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜੋ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂ ਖਬਰਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਖਬਰਦਾਰੀ, ਜਾਂ ਕਰਤੂਤ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਦੋਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੋਵੇ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਜੋਂ ਵੇਖੋ ਇਹ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਘੋੜਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਫਰਜ਼ ਜਾਂ ਖਬਰਦਾਰੀ ਕਰਨਾ ਸਾਈਸ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਯੂਥੀ : ਬੇਸ਼ਕ।

ਸੁਕਰਾਤ : ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ, ਉਸੇ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਘੋੜੇ ਦੇ ਪਾਲਣ, ਪੋਸਣ ਤੇ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ।

ਯੂਥੀ : ਹਾਂ।

- ਸੁਕਰਾਤ : ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕੁਤਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।
- ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਵਾਹੀ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸੇ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਚਰਨ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖਬਰਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੁਨਾਸਬ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਰਤੂਤ ਦਾ ਪਾਲਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਬੇਸ਼ਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ' ਜਾਂ 'ਪੁੰਨ' ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਖਬਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ! ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਬਰਦਾਰੀ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਹੈ, ਕੀ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਇਹ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ? ਉਹਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਪੁਜੇ? ਜਿਹਾ ਕਿ ਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਪੁਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਦੀ ਤੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਾਰ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ 'ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਯਾ' ਦੀ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਕਰਤੂ ਨਾਲ ਕੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪੁਜਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਊ ਮੈਂਹ ਨੂੰ ਗੁਜਰ ਦੀ ਵਿਦਯਾ ਨਾਲ ਲਾਭ ਪੁਜਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪੁਜਦੀ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਵੇ।
- ਯੂਥੀ : ਨਹੀਂ ਜੀ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੋਵੇਗਾ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਉਹਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੀ ਹੈ ਨਾ।
- ਯੂਥੀ : ਨਿਰਸੰਦੇਹ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ! ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਭਾਵ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਖਬਰਦਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਬੇਸ਼ਕ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਾਂ ਖਬਰਦਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?
- ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਦ ਕੀ ਧਰਮ ਉਹ ਹੁਨਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਖਬਰਦਾਰੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੁੱਕੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਉਹਦੀ ਕੁਛ ਤੁੱਕੀ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ?
- ਯੂਥੀ : ਨਹੀਂ, ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਭਾਵ ਉਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹੱਛਾ ਫਿਰ ਇਹ ਤਾਂ ਦਸੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਜਿਹਾ ਕਿ ਨੌਕਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਤਿ ਫਰਜ਼ ਹੈ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਠੀਕ, ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਧਰਮ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹੱਛਾ! ਹੁਣ ਦਸੋ ਕਿ ਜਿਸ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ (ਜਾਂ ਇਉਂ ਆਖੋ ਕਿ ਜੇ ਹੁਨਰ ਇਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਉਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਹੈ? ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਅਰੋਗਤਾ ਹੈ ਨਾ?
- ਯੂਥੀ : ਬੇਸ਼ਕ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹੱਛਾ ਜੇਹੜਾ ਹੁਨਰ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਫਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਜਹਾਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੈ?

- ਸੁਕਰਾਤ : ਹੇ ਮਿਤ੍ਰਵਰ! ਹੁਣ ਇਹ ਦਸੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਜੇਹੜੀ ਵਿਦਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਕੀ ਫਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੇਹੜਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਚੁਕੇ ਹੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਬਤ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਜਾਣਕਾਰ ਹੋ।
- ਯੂਥੀ : ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਵਾਹ! ਵਾਹ! ਫਿਰ ਤਾਂ ਆਖਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦਸੋ ਕਿ ਉਹ ਕੇਹੜਾ ਨਤੀਜਾ ਕਢਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਬੜੇ ਬੜੇ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਤੀਜੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਤਮ ਫਲ ਹਨ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਵਾਰਾ ਵੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਵਾਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਤਾਂ ਯੁਧ ਵਿਚ ਵਿਜੈ ਹੀ ਹੈ ਨਾ? ਕੀ ਮੈਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ?
- ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਫਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਅੰਨ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਬਹੁਤ ਠੀਕ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ! ਫਿਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਜੇਹੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਦਾ ਮੁਖਯ ਫਲ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਖਾਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੀ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਸੁਕਰਾਤ! ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਝਣਾ ਕੋਈ ਠਠੇ ਮਖੌਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਤਦ ਵੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਦਸਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਨ, ਬਚਨ, ਕਰਮ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਯਗ, ਆਹੁਤੀ ਆਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਇਹ ਹੀ ਕਰਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋਏ। ਇਹਦਾ ਇਹ ਹੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਭਲਿਆਈ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਖੇਮ ਰਖਯਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗ੍ਰਹਸਥੀ ਦੀ ਭਲਿਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਆਪਤ ਤੇ ਬਿਪਤਾ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਹੜੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਜੇਹੜੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਫਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਬਹੁਤ ਠੀਕ, ਇੰਨੇ ਫੇਰ-ਫਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇ ਦੇਂਦੇ। ਖੈਰ ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਠੀਕ ਉਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਣਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਇੰਨੇ ਚਿਰ ਦਾ ਪੁਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਚੁਪ ਹੋ ਗਏ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਚਲਦੇ ਤਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਸਿਖ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਹਛਾ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਦਸੋ ਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਦਯਾ ਤੇ ਵਿਧੀ ਹੀ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਹਾਂ ਇਹ ਹੀ ਭਾਵ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਯੱਗ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ?
- ਯੂਥੀ : ਇਹ ਹੀ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਛ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਜਾਂ ਧਰਮ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਹੋਰ ਕੀ? ਇਹ ਭਾਵ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਹੁਣ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਸਮਝਾਂਗਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਦਯਾ ਤੇ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਣਾ ਹੈ, ਤਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਂਗਾ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਂਗਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਕੀ ਤੋਂ ਨਿਕੀ ਗੱਲ ਵੀ ਬਿਥਾ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਨਾ, ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਛ ਲੈਣਾ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਇਹ ਹੀ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ?
- ਯੂਥੀ : ਬੇਸ਼ਕ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ।
- ਯੂਥੀ : ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਕਾ ਹੀ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

- ਸੁਕਰਾਤ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਜਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੋਇਆ।
- ਯੂਥੀ : ਖੈਰ ਜੋ ਜੀ ਚਾਹੇ ਕਹਿ ਲਓ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਨਹੀਂ ਭਰਾ ਜੀ, ਜੋ ਜੀ ਚਾਹੇ ਕਿਉਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਯਥਾਰਥ ਹੋਵੇਗੀ ਉਹ ਹੀ ਕਹਿਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਲਾਭ ਪੁਜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਪਰਗਟ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਦੇਣ ਜਾਂ ਦਾਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀ ਲਾਭ ਪੁਜਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਇੰਨੇ ਲਾਭਵੰਦਾਂ ਸੌਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।
- ਯੂਥੀ : ਵਾਹ ਭਈ ਵਾਹ! ਤੁਹਾਡੀ ਵੀ ਬੜੀ ਅਦਭੁਤ ਸਮਝ ਹੈ, ਕੀ ਸਾਡੇ ਦਾਨ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਲਾਭ ਪੁਜਦਾ ਹੈ?
- ਸੁਕਰਾਤ : ਪਰ ਭੇਟਾ ਕੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ?
- ਯੂਥੀ : ਭੇਟ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਇਉਂ ਹੀ 'ਭਗਤੀ' ਤੇ 'ਸ਼ਰਧਾ' ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁਕਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ ਤਾਂ 'ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ' ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵ ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਵਾਹ! ਪਿਆਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ 'ਧਰਮ' ਜਾਂ 'ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ' ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਠੀਕ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਆਖਾਂ, ਕੀ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਾਫ ਸਾਫ ਆਖ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਜੇਹੜਾ ਦਾਅਵਾ ਤੁਸੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਜੇਹੜੀ ਤਰਕ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਯੁਕਤੀਆਂ ਚਕਰ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਖੋ! ਅਸੀਂ ਜਿਥੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਥੇ ਹੀ ਫਿਰ ਅਪੜ ਗਏ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਧ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵਸਤੂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ਤੇ 'ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ' ਜਾਂ 'ਧਰਮ' ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕ ਨਹੀਂ ਦੋ ਹਨ।
- ਯੂਥੀ : ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹਛਾ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਉਹ ਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਉਹ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ।
- ਯੂਥੀ : ਜ਼ਰੂਰ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਹੁਣ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗਲਤ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਤੁਸੀਂ ਕਢਿਆ ਹੈ ਉਹ ਗਲਤ ਹੈ?
- ਯੂਥੀ : ਅਜਿਹਾ ਭੀ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਤਦ ਕੀ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਪਈ ਕਿ 'ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ' ਕੀ ਹੈ? ਬਿਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤੇ ਦੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਮੂਰਖ ਨਾ ਜਾਣੋ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਤੇ ਸਮਝ ਲਓ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦੇਵੋ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਬਿਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਹੇ ਦਾਨੇ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਮੈਂ ਬਿਨਾ ਸਮਝੇ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਗੱਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ 'ਧਰਮ' 'ਅਧਰਮ' ਦਾ ਮਰਮ ਜਾਣੇ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬਿਰਧ ਬਾਪ ਨੂੰ ਕਤਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦੇਵੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਭੈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਅਧਰਮ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਦ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤੇ ਖਫਰੀ ਦਾ ਠਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਲਿੰਦਾ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ।
- ਯੂਥੀ : ਹਛਾ ਫਿਰ ਕਦੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਜਾਣਾ ਹੈ।
- ਸੁਕਰਾਤ : ਜੀ ਵਾਹ! ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਆਸ਼ਾ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਥੋਂ ਧਰਮ-ਅਧਰਮ ਦਾ ਮਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਲੀਟਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਮੇਲੀਟਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲਓ ਸੁਣੋ, ਕਿ ਹੁਣ 'ਯੂਥੀਫਾਇਰਨ' ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਹੁਣ ਮੈਂ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਬਤ ਮਨ ਮੰਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਵਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤਰਕ ਕਰਾਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਬੜੇ ਆਨੰਦ ਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਦਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।

(ਛਪ ਰਹੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨ, ਮੁਕੱਦਮਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ')



## ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ : ਸਿਆਸੀ ਅਵਚੇਤਨ

### ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ

‘ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ’ ਮਨਮੋਹਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ‘ਨਿਰਵਾਣ’ (2011) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਦਾਨ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਮੁਤੱਲਕ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿਤਰਪਟ ਤੇ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਉਹ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਆਕਦਮੀ ਆਵਾਰਡ ਜੇਤੂ ਨਾਵਲ ਨਿਰਵਾਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਥਾ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਨਿਕਟ ਕਾਲੀ ਮਾਉਵਾਦੀ-ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੰਜਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਿਕਟ ਕਾਲੀ ਮਾਉਵਾਦੀ-ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਰੋਕਾਰ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਵਾਦ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਥਲੇ ਨਾਵਲ ‘ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ’ (2021) ਰਾਹੀਂ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਗਲਪ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਗਾਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ ਬਾਧਿਆ’ (ਅੰਗ 370) ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਹਨ, ‘ਜੋਗੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਸਣੁ ਲਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਤਮਕ ਆਡੋਲਤਾ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਸਣੁ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਿਰੇ ਨੂਰ ਹੀ ਨੂਰ-ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਇਕ-ਰਸ ਵਾਜਾ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੱਡਾ ਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।’ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਉਪਰੰਤ ਆਤਮਕ ਆਡੋਲਤਾ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਟੈਕਸਟ ਦਾ ਨਾਇਕ ਭਰਥਰੀ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਕਾਮ-ਭਟਕਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤਿ ਸਹਿਜ ਹੋਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ’ ਦਾ ਭਰਥਰੀ ਨਾਇਕ ਸਵੈ ਤੋਂ ਸਵੈ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਸਵੈ-ਮੰਥਨ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪਧਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਅਮਰਤਾ, ਕਰਮ, ਦੁੱਖ ਵੇਦਨਾ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ/ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਬੋਧ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸੂਤਰਕ ਢੰਗ ਵਿਚ ਕਹਿਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਧਾਰਿਤ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਂਡ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਾ ਫੁਹਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ, ਸਿਮਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਂਡ ‘ਕਥਾ ਵਾਚਕ ਦੇ ਧਰਮ’ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਰਥਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ‘ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ’, ‘ਸਿੰਗਾਰ ਸ਼ਤਕ’, ‘ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ’ ਅਤੇ ‘ਵਾਕਯਪਦੀਯਮ’ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੀ ਸੁਰ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਹੈ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਇਕ ਸੂਤਰਪਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਨਾਇਕ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਫ਼। ਉਸ ਸਿੱਖ ਲਿਖੇ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਜਾਂ ਮਰਨਾ। ਉਹ ਰਾਜਾ ਏ ਜਾਂ ਯੋਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ। ਜੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਸ਼ਬਦ। ਸ਼ਬਦ ਸਾਧਨਾ। ਸ਼ਬਦ ਬਾਣੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਸੱਚੀਂ ਉਤਮ ਰਚਨਾ ਰਚ ਸਕਦੈ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਟ, ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ, ਸੱਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਨਿਰਮੂਲ।



ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਦੰਤਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਜਿਹਨਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਫਸੀਲ ਅਤੇ ਤਪਸਰਾ ਹੀ ਅਗਲੇਰੇ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਕਰਮਾਦਤ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਹਿਜਮਈ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਨੇ ਕਰੀਬ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਇਸ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਲਗਾਏ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਉਪਰ ਉਸਰਿਆ’ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ‘ਮੇਰੀ ਜਗਿਆਸਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਨਰਿਚ ਕਰਾਂ ਪਾਠਕ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਨਰਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ, ਇਨਰਿਚ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾਵੀਂ ਜਾਂ ਕਥਾ ਰੁਮਾਂਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਤਮਕਤਾ ਹੋਵੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।’ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਤੇ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਸੁਮੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਰਥਰੀ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਉਲੀਕਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਭਰਥਰੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤਾਂ ਉਸ ਬੌਧਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਭਰਥਰੀ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਭੋਗੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋਗੀ ਵੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਸੁਮੇਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਆਪਣਾ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਤਿਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਮਵਾਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਖੋਜ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਮਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਕਥਾ ਰਾਜਯੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਯੋਗੀਰਾਜ ਮਹਾਂਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਤਰਕ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ।



ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਰਾਗ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਉਸਦੀ ਵੈਰਾਗੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਨੋਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੋਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਤੇ ਦੁਚਿੰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਤੇ ਦੁਚਿੰਤੀਆਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਵਚੇਤਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਾਰਕ ਸਾਹਮਣੇ ਚੜ੍ਹੇਤੀ ਵੀ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਸੰਖ ਬਿਰਤੀਆਂ ਸੁਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਸਲਨ ਗੀਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ “ਕਰਮ ਕਰੋ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰੋ” ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਮ ਅਤੇ ਫਲ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਥਰੀ ਅਤੇ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਰਿਸਟੋਫਰ ਮਾਰਲੋ (1564-1593) ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਟਕ ‘ਡਾਕਟਰ ਫਾਸਟਸ’ (1594) ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਫਾਸਟਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਫਾਸਟਸ ਗਿਆਨ ਤੋਂ

ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਵੀ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਜੈਨ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ ਪਰ 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਲਈ ਉਹ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤਿ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਅਤਿ ਸਹਿਜ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰਫਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਵਸਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਫਲ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਰਾਣੀ ਪਿੰਗਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਤਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪਰਜਾ ਪ੍ਰਤਿ ਗ਼ੈਰਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਵਿਹਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅਸੀਮ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਜਾਂ ਜੋਗੀ ਬਣਨਾ ਇਕ ਅਸਚਰਜ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਅਮਰਫਲ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਛੇ ਘਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਿਆਗ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਸੰਤੋਖਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜੇ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰਫਲ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਸਨੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜੇ ਵਾਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਬਿੰਬ ਸਵੀਕਾਰਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਇਨੇ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਖਤਾ ਉਦਾਹਰਨ ਨਰਤਕੀ ਚਾਰੂਲਤਾ ਦਾ ਭਰਥਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਚ ਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਤਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਵਿਦਾਈ ਲਈ ਇਕ ਸਮਰੋਹ ਦਾ ਉਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਗਣਿਕਾ ਚਾਰੂਲਤਾ ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਸ਼ਨ ਭਰਥਰੀ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜੋ ਸੂਰਵੀਰ ਰਾਜਾ। ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਵੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਕਲਾ ਪਾਰਖੂ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਮਹਾਭੋਗੀ ਵੀ।...ਚਾਰੂਲਤਾ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਭਰਥਰੀ ਜਿਹੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸੁੰਦਰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਸਵਾਗਤ 'ਚ ਨਿ੍ਤ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। 144

ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਯਕ ਲਾਕਾਂ (1901-1981) ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਸਿੰਬਾਲਕ ਆਰਡਰ' (Symbolic order) ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੱਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚੇਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਵੀਕਾਰਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਧੀਨਤਾ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਅਚੇਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਰਥਰੀ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਬਿੰਬ ਰਾਜੇ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜਕ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਵੀਕਾਰਤੀ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਹ ਜੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੈ।

ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹੀ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਰਥਰੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਰਤਕੀ ਦੇ ਚਰਨ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕੋਚਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਇੱਛਤ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਦਵੰਦ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਮਰ ਫਲ ਦੇ ਸੇਵਨ ਰਾਹੀਂ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਕੋਲ ਵਿਆਪਕ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਗਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਤੇ ਚਿਤਵਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ 'ਦੂਜਾ' (Other) ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵੈ ਇਸ ਸਥਗਤਤਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਹੈ। ਯਕ ਲਾਕਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾ ਕਰਮ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਅਮਰ ਫਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੀਚਿਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਮਰਫਲ ਦੀ ਮਧਿਅਸਤਤਾ ਮਜਬੂਤ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਨਾਵਲ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਾਲ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਨੇਕਾਂ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਕ੍ਰਿਥਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਟੀਕਿਆਂ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਰਮਾਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਕਾਲੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀਆਂ ਇਸ ਪਾਠ ਅੰਦਰ ਰਚੀਆਂ ਤੇ ਰਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਕਥਾਵਾਚਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਾਠ 'ਮਹਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ' ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈਧੀਨਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਹੁ-ਧਵਨੀ (Polyphonic) ਨਾਵਲ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਮੂਲ ਕਥਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਉਪ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ ਉਹ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਅਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰੀਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ 'ਮਨੋਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ' ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਰਸਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਾ ਗਧਰਭਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਾਮੁਕ ਉਤੇਜਨਾ ਦਾ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਔਰਤ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਲਿੰਗਕ ਪ੍ਰਹਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਾ ਗਧਰਭਿੱਲ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਰੁੰਤ ਹੀ ਗਲਾਨੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵੀ ਕੋਰੀ ਜੂਨ ਏ। ਭੋਗਣ ਦੀ ਵਸਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਏ ਇਸਤਰੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂਰੂਪ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹੁਣ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਈ ਏ। ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਪੀੜਾ ਦੀ ਲਤ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਇਸਤਰੀ ਹੱਡ ਮਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਏ। (148) ਇਸ ਸਾਰੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿ ਧੁਨੀ ਪਈ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਿਮੋਨ ਦਾ ਬੋਵੁਆਰ (1908-1986) ਦੀ ਮੂਲ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਕਿ "One is not born, but rather becomes, a woman." ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਥਰੀ ਦੋ ਚੱਚਲ ਮਨੋ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ਨੀਸ਼ਾਗ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਝੂਠੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਰਸਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਿੰਗਲਾ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵੇਦਨਾ ਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪੀੜਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਰੀ ਜਗਤ ਦੀ ਪੀੜਾ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਰਣਵਾਸ ਵਿਚ 'ਮੁਕਤ ਕੈਦ' ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਿੰਗਲਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਇਸਤਰੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਭਰਥਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਸਮਰਪਣ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਫਵਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਮਰਫਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਤਰਕ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਭਰਥਰੀ ਵੀ ਤਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਗਣਿਕਾਵਾਂ, ਨਰਤਕੀਆਂ, ਦਾਸੀਆਂ, ਵਯੱਸਿਕਾਵਾਂ ਭੋਗਦੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਸਖਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ।' ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਸਖਾ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਦਾਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਤਰਕ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਭੋਗਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਰਥਰੀ ਆਪਣੀ ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਬਿੰਬ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਵਿਲਾਸਮਲਈ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਚਿਹਨਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, 'ਪਿੰਗਲਾ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਵਾਂ ਹੀ ਚਲਣ ਫੜਿਓ। ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਘਰ ਬਾਰ

ਹੀ ਤਿਆਗਣਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਕਿਉਂ ਸਹੇੜਦੇ ਹੋ। ਕੀ ਨਾਰੀ ਹੀ ਬਚੀ ਹੈ ਸਾਰੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ।’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਲੱਥਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨਬਚਨੀਆਂ, ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਸੰਸਮਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਮਹੱਤਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਧ ਸੁਰੱਖਿਤ ਤੇ ਏਕੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਆਧਾਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਫ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਹੀ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਸੋਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਅਰਥ ਵੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਦਰਭਗਤ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਿਧਾ ਤੇ ਸਰਲ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਾਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੁਮਾ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਚਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੀ ਤੇ ਹਲੂਣਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਸਥਾਗਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਤੇ ਰਮਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਦੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੁਆਲ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਆਪਣੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਭੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਵਕਤ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ’ਤੇ ਬਿਪਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੱਕਾਂ ਤੇ ਹੁਣਾ ਦੇ ਧਾਵਿਆ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਸੰਕਟ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੇ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜੋਗੀ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਭਾਜਵਾਦ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਬਿੱਬ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਜੋਗੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਸਗਲੇ ਕਰਮ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜੋਗੀ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਨਾ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਰਜਾ ਭਰਥਰੀ ਦੁਆਰਾ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਡੀ-ਕੋਡ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਕਥਾਕਾਰ’ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ:

ਵੈਰਾਗ ...ਦਾਸਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ। ਚਾਹੇ ਹੋਵੇ ਆਤਮਲੀਨੀ ਅਵੱਸਥਾ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸ। ਦਰਅਸਲ ਹੈ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਹੀ। ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗੀ ...ਸਾਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ। (12)

ਪਰ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਅਚੇਤ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ “ਡੀ-ਆਡੀਓਲੋਜਾਇਜ਼” (De-idologize) ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਖਤਾ ਮਿਸਾਲ ਦਸ਼ਪੁਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਦੋ ਚੰਡਾਲਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਭਿੱਟੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਨਾਇਕ ਭਰਥਰੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਦਾਸ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ’ਤੇ ਜੋ ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ’ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।’ ਪਰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੋਨ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਣਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਡੀ-ਆਡੀਓਲੋਜਾਇਜ਼ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਕਰਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੈਗਮੈਟਿਸਟ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਰਾਜ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ‘ਸਹਿਜ’ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਣਕਿਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਭਰਨਾ ਹੈ।

ਮੋਬਾ. 9467654643

ਜੈਤੋਗ ਅਨੰਤ ਦੀ ਕਾਫੀ ਟੇਬਲ ਪੁਸਤਕ

ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ

ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ

ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਮਵਰ ਲੇਖਕ, ਫੋਟੋ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਚਿੰਤਕ, ਵਿਦਵਾਨ, ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਸਿਰੜੀ ਇਨਸਾਨ ਹਨ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਡੇਢ ਦਰਜਨ ਦੇ ਲਗਪਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਰਵਾਇਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਗ਼ਦਰੀ ਯੋਧੇ, ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਗੂੰਜ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਚਨਦ, ਸਿਰਦਾਰ, ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹਸਤੀ ਉਸਤਾਦ ਦਾਮਨ, ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਅਤੇ ਮਹਿਕ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਕਾਫੀ ਟੇਬਲ ਵੱਡ ਆਕਾਰੀ, ਸੁਚਿਤਰ ਅਤੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ‘ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ’ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਫੀ ਟੇਬਲ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਲਕੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੱਟਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪੁਸਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਿਲਕਸ਼ ਰੰਗਦਾਰ ਮੁੱਖ ਕਵਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਨਾਇਕ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸ਼ੋਭਤ ਹੈ। ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਘਸੀਆਂ ਪਿਟੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ‘ਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਆਪ ਬਣਾਕੇ ਨਵੇਂ ਮੀਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਉਸੇ ਲੜੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖਿਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 450 ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਵਰਕੇ ਫਰੇਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਤਨੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਤਨੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਤਨੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖ਼ਰਚਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਹੀਰੋ ਮੋਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਕੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ‘ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਉਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਉਣੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੱਭੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਬੜਾ ਕਠਨ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਉਣੇ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 18 ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ 148 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ 74 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਸਤਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਬੁਝੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਅਣਮੁਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਦੀ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਿਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਵਿਦਵਾਨ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਕਲਾਕਾਰ, ਚਿਤਰਕਾਰ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ, ਨਕਾਸ਼, ਬੁਤਤ੍ਰਾਸ਼, ਗੀਤਕਾਰ, ਗਾਇਕ, ਖਿਡਾਰੀ, ਆਰਕੀਟੈਕਟ, ਸਨਅਤਕਾਰ, ਇੰਜਿਨੀਅਰ, ਆਈ ਏ ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਹੀਰਿਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਚੰਭਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਜਦੋਜਿਹਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਕਾਰਜ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ

ਹੋਵੇਗਾ? ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਕੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਿੱਖ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਬਕਿੰਗਮ ਪੈਲਸ ਲੰਡਨ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖਕੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਸਕਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਏਚੀਸਨ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ, ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟਸ, ਚੰਬਾ ਹਾਊਸ ਲਾਹੌਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸਿਮਲਾ ਵਿਚ ਵਾਇਸਰਾਇ ਲੌਜ ਦੀ ਕੀਤੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ ਅਵਾਰਡ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਰਕਿਆਂ ਥਲੇ ਦੱਬੀ ਪਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਕਰਵਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਬਾਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਇੰਜਿਨੀਅਰ ਭਰਾਵਾਂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇੰਜਿਨੀਅਰ ਹਰ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੜਤੌਲੀ ਨੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਫਰੀਕਾ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਮੁੜ ਜੁੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇਗੀ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਰਹੂਮ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਸਨਅਤਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ, ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਵਰ 'ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਕਾਲਜ ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹਾਦੀਆ, ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਇਕ ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁਖੀ, ਚਿਤਰਕਾਰ ਐਸ ਜੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, ਚਿਤਰਕਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੋਭਾ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ, ਨਾਮਵਰ ਚਿਤਰਕਾਰ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਰੇਲਵੇ ਬੋਰਡ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਰਹੇ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਹੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਸਟੂਡੈਂਟ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕਲਹਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੇਖਕ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਜੱਜ ਸਰ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੈਤੋ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਵਿਅੰਗਕਾਰ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੀਰ, ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਯੂ ਕੇ, ਡਾ ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਧੰਜਲ, ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਗੂ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪਾਂਧੀ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੰਦਰਾ, ਠਾਕੁਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਸਤਪਾਲ ਦਾਨਿਸ਼ ਅਤੇ ਵਰਿੰਦਰਾ ਸਿੰਘ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਡਾ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਬੀਬਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਜਫਰ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸੌਂਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਆਸਤਦਾਨਾ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹਨ। ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਜ਼ਲਗੋ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗਾਇਕ ਸੁਰਿੰਦਰ ਛਿੰਦਾ, ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਨਿੱਕੂ, ਗੀਤਕਾਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਹਸਨਪੁਰੀ ਅਤੇ ਦੇਵ ਥਰੀਕੇਵਾਲਾ ਵੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਬਰੀ ਗੀਤਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਉਥੋਂ ਦੀ ਹਾਕੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ ਕੀਨੀਆਂ ਦੀ ਟੀਮ ਦੇ ਕਪਤਾਨ, ਹਰਭਜਨ ਭੱਜੀ, ਮੌਂਟੀ ਪਨੇਸਰ ਅਤੇ ਗੌਰਵ ਧੀਮਾਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਕਟ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁੱਖ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਜਦੋਂਜਹਿਦ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਹਰਿਦਰਸ਼ਨ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਟਰਸਟ ਕੈਨੇਡਾ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਪ੍ਰੈਸ ਐਂਡ ਹਾਸਪੀਟੈਲਿਟੀ ਲਿਮਟਡ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸਚਿਤਰ ਅਤੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਪੁਸਤਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 3200 ਰੁਪਏ, ਕੈਨੇਡਾ 60 ਡਾਲਰ, ਅਮਰੀਕਾ 50 ਡਾਲਰ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਈ 35 ਪੌਂਡ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਤਨੀ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੈਤੋਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੋਨ- 778 385 8141 ਈ ਮੇਲ [jjateganant@yahoo.com](mailto:jjateganant@yahoo.com) ਹੈ।



© DW/ P. Vishwanath

ਕਾਫ਼ ਦਰਿਆ ਮਿਆਂਮਾਰ ਦੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਏ। ਇਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿਆਂਮਾਰ ਦੇ ਨਾਲਿਆਂ 'ਚ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤੇ ਰੋਹਿੰਗੀਆ ਵਜੋਂ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਅੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਭੂਮੀ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ...ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਥਾਂ (ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ) ਵਿਚ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਂਗ, ਇਕ ਜਿਸ ਦੀ ਧੁਰੀ ਮਿਆਂਮਾਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜਿਸ ਦੀ ਧੁਰੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ।

♦ ♦ ♦

ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮਿਆਂਮਾਰ ਮੇਰੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਏ, ਅਸੀਂ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਉਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹਦੀ ਕੀਮਤ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਤੇ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਥੋਂ (ਮਿਆਂਮਾਰ) ਦੇ ਵਾਸੀ ਹਾਂ।

♦ ♦ ♦

ਸਾਨੂੰ ਆਸਾਂ ਸਨ ਕਿ ਆਂਗੂ ਸੂਨ ਕੀ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਿਆਂਮਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਾਇਕ ਸੀ। ਜਦ 2015 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਆਂਮਾਰ ਵਿਚ ਰੋਹਿੰਗੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। 2017 ਵਿਚ ਰੋਹਿੰਗੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਉਸਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ। ਉਹ ਇਕ ਆਗੂ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਰੋਹਿੰਗੀਆ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ। ਪਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਰੋਹਿੰਗੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਆਸ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।

**-ਮਾਯੂ ਅਲੀ**

(ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੌਕਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਰੋਹਿੰਗੀਆ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕੁਨ ਤੇ ਕਵੀ)

ਚੋਣ ਤੇ ਅਨੁ. ਸਵਰਾਜਬੀਰ



ਰਾਜਸਥਾਨ (ਭੁੰਡਲੋਡ) ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਵਾਨ ਇਕ ਗੋਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਾਲਬੰਦੀ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਸਿੱਖਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਮਾਣ-ਮੱਤੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵਰੋਲਣ/ਵਿਸਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ।